

هویت ملی و میهن نظامی

دکتر عباسعلی احمدآوغلو

ایمیل:

arazahmadoghlu@gmail.com

وابستگی:

دکتری ادبیات انگلیسی

چکیده:

با وجود اینکه نظامی، به عنوان یکی از ستارگان درخشان ادبیات کلاسیک جهان، در گنج آذربایجان متولد شده، زندگی کرده و طبق نوشته‌های خودش، هرگز از آن خارج نشده است، با توجه به جایگاه و تأثیر برجسته‌اش در ادبیات جهان، برخی از کشورهای همسایه سعی در مصادره او دارند. با این وجود، ادبیات شامل ارزش‌های مفهومی است که تقریباً برای تمام بشریت مهم است، زبان-اندیشه آن از نظام ارزشی محلی، سنت‌ها، آداب و رسوم، اسطوره‌ها و اندیشه محلی سرچشمه می‌گیرد. بنابراین، هر اثر ادبی اساساً یک ارزش معنوی است که سعی دارد جهان‌بینی، اندیشه و نگرش مردم بومی نسبت به جهان را از طریق سبک ادبی منحصر به فرد خود منعکس کند. بنابراین، اگر آثار نظامی با توجه به این ارزش‌ها و اندیشه‌های محلی مورد تحقیق و تحلیل قرار گیرد، جامع‌تر مورد مطالعه قرار خواهد گرفت. علاوه بر این، هر محقق، نویسنده، شاعر و هنرمندی طبیعتاً کسی است که زبان-اندیشه‌ای را که منعکس کننده هویت، ارزش‌های محلی و اسطوره‌های اوست، دوست دارد و بنابراین سعی در محافظت از آنها دارد. بی‌شک، چنین انسانی کسی است که تلاش برای القای هویت خود که از ارزش‌های محلی و زبان-اندیشه سرچشمه گرفته است را به خوانندگان و کل جهان، حق طبیعی خود می‌داند. در این پژوهش، هویت ملی و میهن اصیل نظامی بر اساس نگرش‌ها و رویکردهای خود شاعر بررسی خواهد شد. رویکرد روش‌شناختی این پژوهش، مبتنی بر مطالعه دقیق متن اصلی خمسه نظامی از طریق ساختارگرای و نشانه‌شناسی متن اصلی است. خمسه به زبان دری - یکی از زبان‌های ریشه‌دار فارسی مدرن - نوشته شده است. برای دقیق‌تر و قابل اعتمادتر کردن پژوهش، محقق تلاش کرد نسخه خطی آن را بیابد. و تنها نسخه کامل موجود، نسخه خطی بود که در این پژوهش به عنوان مرجع استفاده شده است.

کلمات کلیدی: نظامی، خمسه، هویت ملی، ترک، ترکی، ترک‌تازی، دری، گنجه

استناد (آپا):

احمدآوغلو. ع. هویت ملی و میهن نظامی. ارومیه: فصلنامه تخصصی "مطالعات تاریخ آذربایجان و ترک" سال ۰۳، شماره ۰۷، بهار

۱۴۰۴. ۸۶۹۰-۳۰۴۱ شاپا

Dr. ABBASALI
AHMADOGLU

Email:

arazahmadoghlu@gmail.com

Affiliation:

PHD in English Literature

NIZAMI'S NATIONAL IDENTITY AND HOMELAND

Abstract:

In spite of the fact that Nizami, as one of the shining stars of the world's classical literature has been born, lived in Ganja of Azerbaijan and according to his own writings, had never gone out of it, regarding his outstanding place and influence in the world literature, some neighboring countries try to expropriate him. Literature, nevertheless, includes conceptual values that are important to nearly all humanity, its language-thought originates from local value system, traditions, customs, myths and local thought. Therefore, every literary work is basically a spiritual value that is trying to reflect the native people's world view, thought and attitude toward the universe to the world through its unique literary style. So, Nizami's creation would be studied more comprehensively if it is researched and analyzed regarding these local values and thought. Moreover, every scholar, author, poet and artist is naturally someone who loves the language-thought reflecting his own identity, local values, myths and therefore tries to protect them. Undoubtedly, such a man is someone who recognizes as his natural right to try to connote his own identity that has been formed originating from those local values and language-thought to his readers and the whole world. Through this research Nizami's genuine national identity and homeland will be studied based on the poet's own attitudes and approaches. The methodological approach of this research is based on a close study of the original text of Nizami's Khamsa through the structuralism and semiotics of the original text. Khamsa has been written in Dari language – one of the multiple root languages of modern Farsi. In order to make the study more precise and reliable, the researcher tried to find its manuscript. And the only available complete one was the manuscript that has been used as a reference in this study.

Key words: Nizami, Khamsa, national identity, Türk, Türki, Türktaz, Dari, Ganja

CITATION (APA):

AHMADOGLU. A. NIZAMI'S NATIONAL IDENTITY AND HOMELAND. Urmia: "Studies on Azerbaijan and Turk's history" Specialized Journal, year 03, number 07, spring 2025, ISSN: 3041-8690.

Dr. ABBASƏLİ
ƏHMƏDOĞLU

E-poçt:

arazahmadoghlu@gmail.com

Mənsubiyyət:

İNGİLİS ƏDƏBİYATI PhD

NİZAMİNİN MİLLİ KİMLİYİ İLƏ VƏTƏNİ

Xülasə:

Dünya klassik ədəbiyyatının parlaq ulduzlarından olan Nizami, Azərbaycanın Gəncə şəhərində doğulub, yaşayıb yaratmağına, eləcə də o şəhərdən çıxmadığını öz əsərlərində vurqulamağına baxmayaraq, bəzi ölkələr bu böyük mütəfəkkiri – dünya ədəbiyyatında tutduğu yer və qoyduğu izlərə görə – öz milli-mənəvi sərvətləri kimi dünyaya tanıtdırmağa çalışırlar. Ədəbiyyat bütün bəşəriyyətə dəyərli olan mənəvi məfhumları öz çərçivəsinə daxil etdiyinə baxmayaraq, mayalandığı dil-düşüncə sahəsi, yerli dəyərlər sistemi, yerli mif, eləcə də yerli düşüncə quruluşunda olduğuna görə hər ədəbi əsər əslində yarandığı coğrafiyadakı insanların dünyagörüşü, düşüncəsi və dünyaya olan baxışını ədəbi şəkildə çatdırmağa çalışan bir mənəvi irsdir. Nizaminin də yaradıcılığı bu baxımdan öz içində daşdığı yerli dəyərlər təməlinə araşdırılıb tənqid olunmalıdır. Bundan başqa, hər bir mütəfəkkir, yazar, şair, eləcə də hünərmən (incəsənət adamı) təbii olaraq, öz kimliyini təşkil edən dil-düşüncəni, yerli dəyərləri, mifləri sevib onları qorumağa çalışan bir insandır. Əlbəttə belə bir insan özlüyünü təşkil etmiş bu dəyərlərə olan yanaşması (münasibəti) ilə öz milli kimliyini də oxucuya, eləcə də dünyaya çatdırmağı öz təbii haqqı bilən bir insandır. Bu araşdırmada Nizaminin öz yaradıcılığından alınmış yanaşmalara dayanaraq Nizaminin gerçək milli kimliyi ilə doğma vətəni araşdırılacaq. Məqalənin araşdırma metodu (metodologiyası) Nizaminin öz qələmi ilə yazdığı Dəri (çağdaş fars kök dillərindən biri) dilində yazılmış mətnə olan əsl mətnin quruluşu və semantik ədəbi nəzəriyyələri əsasında yazılmış bir tədqiqdir. Mətnin araşdırmasının dəqiq və güvənli olması üçün orijinal əlyazmaları da tapıb tədqiqatə cəlb etəyə çalışdıq. Bu araşdırmada qaynaq olaraq təqdim olunan əlyazma nüsxəsi Xəmsənin əldə edilən ən kamil mətnidir.

Açar sözlər: Nizami, Xəmsə, milli kimlik, mətn, Türk, Dəri, Gəncə

CITATION (APA):

ƏHMƏDOĞLU. A. NİZAMİNİN MİLLİ KİMLİYİ İLƏ VƏTƏNİ. Urmiya: "Azərbaycan və Türk tarixi araşdırmalar" İxtisaslaşdırılmış Jurnal, il 03, nömrə 07, yaz 2025, ISSN: 3041-8690.

NİZAMİ'NİN MİLLİ KİMLİĞİ İLE VATANI

Dr. ABBASALİ
AHMEDOĞLU

E-posta:

arazahmadoghlu@gmail.com

Üyelik:

İNGİLİZ EDEBİYATI
Doktoru

Özet:

Dünya klasik edebiyatının parlak yıldızlarından biri olan Nizami, Azerbaycan'ın Gence şehrinde doğmuş, yaşamış ve eserlerini burada kaleme almıştır. Kendisi, eserlerinde bu şehirden hiç ayrılmadığını vurgulamasına rağmen, bazı ülkeler bu büyük düşünürü – dünya edebiyatındaki yeri ve bıraktığı izlere göre – kendi milli-manevi hazineleri olarak dünyaya tanıtmaya çalışmaktadır. Edebiyat, tüm insanlık için değerli olan manevi kavramları içine alsa da, beslendiği dil-düşünce alanı, yerel değerler sistemi, yerel inançlar, mitler ve düşünce yapısı nedeniyle her edebi eser, aslında doğduğu coğrafyadaki insanların dünyagörüşünü, düşüncesini ve bakış açısını edebi bir biçimde tüm dünyaya ulaştırmaya çalışan manevi bir değerdir. Nizami'nin eserleri de bu açıdan, içerdiği yerel değerler temelinde incelenmeli ve eleştirel bir yaklaşımla değerlendirilmelidir. Diğer tüm düşünürler, yazarlar, şairler ve sanatçılar gibi, Nizami de doğal olarak kendi kimliğini oluşturan dil-düşünce yapısını, yerel değerleri ve mitleri seven ve onları korumaya çalışan bir insandı. Böyle bir insan, kendisini şekillendiren bu değerlere olan yaklaşımıyla, milli kimliğini okura ve dünyaya aktarmayı doğal bir hak olarak görmektedir. Bu araştırmada, Nizami'nin kendi eserlerinden alınan yaklaşımlara dayanarak, onun gerçek milli kimliği ve doğduğu vatan incelenecektir. Makalenin araştırma yöntemi (metodolojisi), Nizami'nin kendi kaleminden çıkan ve Deri dilinde (çağdaş Farsçanın kök dillerinden biri) yazılmış orijinal metinlerin yapısalılık ve göstergebilimsel edebiyat teorileri temelinde analiz edilmesine dayanmaktadır. Metnin doğruluğunu ve güvenilirliğini sağlamak için orijinal el yazmalarını bulup incelemeye çalıştık. Bu araştırmada kaynak olarak sunulan el yazması, Hamse'nin elde edilebilen en eksiksiz metnidir.

Anahtar kelimeler: Nizami, Hamse, milli kimlik, metin, Türki, Deri, Gence

CITATION (APA):

AHMEDOĞLU. A. NİZAMİ'NİN MİLLİ KİMLİĞİ İLE VATANI. Urmiye: Üç Aylık "Azerbaycan ve Türkiye Tarihi Üzerine Araştırmalar" Uzmanlık Dergi, yıl 03, sayı 07, ilkbahar 2025, ISSN: 3041-8690.

گیریش

نیظامی یارادبچی لېغېنى آراشدېرمېش اوريئنتاليسترلر اؤنون يازدېغې ديله باخېب نيظاميني فارس شاعيري کيمي تانبېرلار. بو ياناشما او بيلگين لرین چاباسې نېن عئلمی بير ياناشما اولدوغونو سؤرقولار آلتېنا آپارېر. ۲۰-نجی-۲۱-نجی يوزايل ليک لرده عئلمی درجه آلمانغا چالېشان آکادئميک لرین هامېسې هانسې ديلده يازدېقلارېنا باخمایاراق آلدېقلاری عئلمی درجه نین دؤنيا سووييه سينده اولدوغونو دؤغولتماق اوچؤن اينگيليس ديلينده نئچه مقاله يازمالی دېرلار. بو حئساب'لا او عاليم لرین هامېسې اينگيليس کيم ليگي ايله تانبماق دؤغرو اولار می؟ نيظامی ده بنزر بير دورومدا باشقا ديلده يازماق زوروندا قالېب. او اؤزؤ بو سؤرونو ايکي يئرده آچېقلاير. بيرينجي يئرده خؤسرو-شيرين منظومه سی ايله شؤهرت قازانمېش نيظامی يه شيروانشاه بير نامه يازېب إلچيسي ايله شاعيره گؤندهرېر. بو نامه ده شيروانشاه خؤسرو-شيرين منظومه سی ائريندن حؤّ آلدېغېني وورقولا ياراق نيظامی دن مجنونون سئوگيسينه گؤره تام يئنی بير اثر ياراتماسېني ايستهير. آما عئيني حالدا اؤنا هانسې ديلده يازماسېني دا بئلهجه تاپشېرېر:

«در زيور پارسی و تازی اين تازه عروس را طرازی

دانی که من اين سخن شناسم کابيات نو از کهن شناسم»^۱

اوريژينال متندن گتيرديگيميز بو بئيت لرده شيروانشاه نيظامی يه بئلهجه دئمک ايستهير:

«عربی ايله پارسی بزه گينده بزه مه لی سن بو تازا گليی

«بيليرسن بيليرم يالېز بو ديلي کی تانېتسېن کؤهنه دن يئنی بئیتی.»

آردېجا دا نيظامی يه بئله يازېر:

«بنگر که ز حقهء تفکر در مرسلهء که می کشی دُر

تُرکی صفت صفای ما نیست تُرکانه سخن سزای ما نیست

آن کز نسب بلند زاید او را سخن بلند باید»^۲

«باخ گؤر دؤشؤنجه نین قله می ايله کيمين يؤللا دېغېن دا اينجی چکيرسن

تؤرکی صفامېزېن صيفه تی دگيل تۆرکی سؤز بيزلره ياراشان دييل .

يؤخاری سؤيدان گلن بيريسينه يؤخاری سؤز گرک دير سؤيله نيله.»

اؤزؤنؤ يزدگيردين سؤيو بيلن شيروانشاه اؤزؤنؤ تۆرک لردن اؤستؤن بيليب تۆرکی ديليی اؤز مقامينا ياراشدېرا بيليمر. اؤنا

گؤره ده نيظامی يه أمر إدير تۆرکی ديلينده يازماسېن. ألبته نيظامی شيروانشاه بن سؤزؤندن چېخا بيلمزدی. چؤنکی، اؤز

دنديگينه گؤره، او شاه بن قول لوق حالقاسېني قولاغېنا تاخېنجا ايش ايشدن كئچميشدی:

«چون حلقهء شاه يافت گوشم از دل به دماغ رفت هوشم

^۱ <https://www.loc.gov/item/2017481612/>، نيظامی گنجهوی، خمسه، أليازما نؤسخه سی، ۱۲۰۲ ه.ق.، آمريکايېن کونفرئسي نين

کيتابخاناسي، ص. ۵۴۴

^۲ عئيني قايناق

نه زهره که سر ز خط بتابم نه دیده که ره به گنج یابم^۱
«شاهین هوققاسی قولاغبما دگدیگده عاغلیم اؤره گیمدن بئینیمه چبخی
أمردن چبخمایا اؤره گییم یوخ دی دفينه نی تاپماغا دا گوزوم یوخ ایدی.»
نیظامی نین اوغلو محمد ده آتاسپنا شیروانشاهین سؤزوندن چبخمایا مصلحت گورور .
ایکینچی یئرده نیظامی «یئددی گوزل» کیتابینن نییه یازدبغنا گوره اؤز فیکیرلرینی تمثیل یولو'یلا آنلاماغا
چالیشان حیکمتلی سؤزلر و اویودلر بؤلومونده حؤکومتین اونیون آنا دیلینه قارشې اؤلان سیاستینی چوخ
موحافیظه کارلیق'لا تنقید ایدرک یازیر:

«من که مشکل گشای صد گرهیم دهخدای ده و برون دهم
گر درآید ز راه مهمانی کیست کو در میان نهد خوانی؟
عقل داند که من چه می گویم زین اشارات که شد چه می گویم
نیست از نیستی شکست مرا گله زان کس که نیست هست مرا
تُرکی ام را در این حبش نخرند لاجرم دوغبا ی خوش نخورند.»^۲
«من کی یوز دؤگونو آچان کیشی یم کندین ایچی، دبشېنن کتخوداسې یام،
قایدان بیر قوناق ایچهری گلسه من دن باشقا سؤفره آچان کیم اؤلار؟
عاغلېلار بیلیر من نه دئییرم بو ایشاره دن نه دئمک ایسته ییرم،
یوخ اولماقدان ذرره جه قورخوم یوخ دبر گیلئیم گوزه گورؤنمه گندن دیر،
تورکی می حبشیستان دا آلمازلار اونا گوره یاخشی دؤوغا یئملر.»^۳

نیظامی بو بئیتلرده حاکیم طبقه نین تورکی دیلینه اؤلان مۆناسیبتینی گورستمک ایسته ییر. آذربایجان اؤلکه سینده حاکیم
اؤلان شاه حؤکومتده قالماق اؤچون شاهلار شاهینا خراج وئرمه لی ایدی. عئینی حالدا شاهلار شاهینن طرفیندن
سئچیلدیگی بیر حؤکومت باشچېسې اولدوغونا گوره اؤستدن گلن آمرلرینه ده قاتلانمالې'یدی. نیظامی ده بیر دؤشونجه
آدامې اولدوغونا گوره بو دوروما دؤزسه ده، دورومو چوخ احتیاطلی بیچیمده تنقید اتمک ایله نییه تورکی دیلده یازماغا
ایجازه سی اولمادبغېنی آچېقلاییر. حبشیستانلېلار کیمی کؤبود داورانېپ تورکی دیلینده یازماق ایجازه سی وئرمه یلر
یاخشی دؤوغا یئمک نئعمتیندن محروم اولوردو. یاخشی دؤوغا یؤکسک سووییه لی یارادبجېلېغا بیر بدیی ایستیعاره کیمی
ایشله نیب دیر. نیظامی اؤز آنا دیلی، تورکی ده یازسا ایدی نه یازاردې، دئمک ایسته ییر .

تورکی دیلینده یازماماغېن اؤچونجو نه ده نی شرف نامه کیتاپینن باشلارېندا آچېقلانېر. نیظامی بورادا بئیمبرلره
پیر اولوب اؤره گی تمیز اینسانلاری «یاشام سویو» نا آپارېپ چاتدېبران خېضرېن ائه گینه ال آتېر. شرف نامه نی یازماق اؤچون
خېضر نیظامی نین یوخوسونا گلیب اونا بئله جه یول گورسه دیر:

^۱ ع.ق.

^۲ ع.ق.، ص. ۳۶۴

^۳ بو مقاله ده اوریژینال متنندن چنوبیرملرین هامېسې نی آ. احمداوغلو اوزو چنوبیریب.

«مرا خضر تعلیم گر بود دوش به رازی که نامد پذیرای گوش
 پسندیدگی کن که باشی عزیز پسندیدگانت پسندیده نیز
 مگو آن چه دانای پیشینه گفت که در دُر نشاید دو سوراخ سفت
 تو گوهر کن از کان اسکندری که اسکندر خود آید به گوهرخری
 میانجی چنان کن به رای صواب که هم سیخ بر جا بود هم کباب
 چو دلداری خضر آمد به گوش دماغ مرا تازه تر گشت هوش
 چو در من گرفت آن نصیحت گری زبان برگشادم به دُر دری»^۱
 «دُون گنجه خبضر منه درس وئیریدی، قولاغبما دیگه میش سپر دئییردی
 عزیز اولماق چون بگنیلیمیش ایش گور بگنیلیمین ده قوی سنی بیگه نلر .
 قاباقکی بیلگه دئین لری دئمه بیر اینجینی ایکینجی دؤنه دلمه .
 ایسگندر کانیندان بیر گوهر یارات ایسگندر اوزو گلسمین گوهری سات .
 إله دوزگون بیر آراچی لبق ایله شیش ده یانماسین، یانماسین کباب دا .
 خبضرین اوزک وئرمه سی خوش گلدی بئیینیمده زئیینیم تزلندی .
 او اؤگود وئرمک منی إله توتدو دری اینجیسینده بو دیلیم اؤتدو.»

نیظامی بۆتۆن یارادبجی لبعی بؤیو اوچ یئرده نییه «تۆرکی» یوخ «دری» دیلینده یازدبغبنن نه دن لرینی بیزه چاتدبرماق ایسته ییر. هر اوچۆنده ده، اصلینده نیظامی إتنیک کیم لیگینی آیدبنجاسبنا اؤخوجویا چاتدبربر. نیظامی إتنیک اولاراق تۆرک، دیلی ده تۆرکی دیر. ایکی قاباقکی آچبقلاماسبندا حاکیمیت طره فیندن «دری» دیلینده یازماغا مجبور اولدوغونو بیلدیرسه ده، اوچۆنجو آچبقلامادا معنوی بیر قایناق اؤزه ریندن باشقا دیلده یازدبغبنی سؤیله ییر. طبعی اولاراق سیاسی آچبقلامادان اینامجبل (اعتیقادی) بیر آچبقلامایا اوز توتوب ایلهام اوزریندن خبضر سبغبنماسی ایله بلکه ده دیل سؤرونو باسقېسبې اؤزۆنۆن ده حۆکومتین ده بؤینوندان آچماق ایسته ییر .

بوندان باشقا، «دری» سؤزجوگۆنۆ ایکی آیری بئیتده ده گتیریر. شرف نامه کیتاببنن یوخاربدا گتیردیگیمیز بۆلۆمۆنده «دری دیلینده نظم یازماق نیظامی نین ایشی، دری دیلینده شئعر یازماق اونا یاراشان دبر» دئییر:

«نظامی که نظم دری کار اوست دری نظم کردن سزاوار اوست.»^۲

سون اولاراق «ایقبال نامه» کیتاببنن سون صفحه سینده ده یازدبغی ائثرین «دری» دیلده اولدوغونو بئله وورقولاییر:

«به پایان شد این داستان دری به فیروزفالی و به نیک اختر.»^۳

«سؤنا چاتدی بو دری داستان بوردا یاخشې بیر بخت ایله، یاخشې بیر شانس'لا.»

^۱ /https://www.loc.gov/item/2017481612/ نیظامی گنجهوی، خمسه، آل یازما نۆسخه سی، ۱۲۰۲ ه.ق.، آمئریکانبن کونفرئسی نین کیتابخاناسی، ص. ۷۱۲-۱۳

^۲ ع.ق.، ص. ۷۱۴

^۳ نیظامی گنجوی، کلیات خمسه، مشهد: نشریات داریوش، ۱۳۹۶، ص. ۱۱۶۸

نظامی نین یازدېځېنا دایاناراق حاکمیت لر طرفیندن دستکله نیب یایېلمېش دیل فارسچا یوخ دری دیلی اولوب. آتا-بابا دئیم لیمیزدن هله ده دیلیمیزده ایشله نن «دری-وری دئیمک» ترمینی آنلاشېلماز، بیر-بیرینه ایلگیسی اولمایان سؤزلر دئین بیریسینه دئییلیر. بو دئیم حتتا فارس لارین دا آراسېندا ایشلنمکده دیر .

سؤن اولاراق نظامی خوسروو-شیرین منظومه سینین سؤن لارېندا شیرین ین اولومو ايله یاشام یولداشی آفاق خانېمین اولومونو آنېب یازدېځې دوققوز سطرلیک بیر مرثیه ده (اثلگی یادا) آفاق خانېمین قېچاق تۆرک لریندن اولدوغونو یازاراق یولداشېنین دا اوزونون ده تۆرک اولدوغونو بیر داها وورقولاير:

«چو تُرکان گشته سوی کوچ محتاج به تُرکی داده رختم را به تاراج

اگر شد تُرکم از خرگه نهانی، خدایا تُرک زادم را تو دانی.»^۱

«تۆرک لر کیمی کۆچه مؤحتاج اولوبدور او-ائشیگیمی تۆرک لۆک'له داغېدېدېر.

تۆرکۆم بو اوجا چادېردان گیزلندی'سه، ایلاهی! تۆرک دن دؤغولموشومو سن اوزون بیلرسن.»

نظامی نین سادالادېځېمېز بئیت لردە آیدېنجاسېنا تۆرک اولدوغونو اوز دېلیندن دینلهدیک. آنجا اؤسته لیک اؤنون تۆرک تعصوبونو ده ائرلرینده گؤرونجه هئچ بیر شاعیرین نظامی جه تۆرک کیم لیگینه دؤشکون اولدوغونو گؤره بیلمهریک.

متن

نظامی نین ایتنیک کؤکو یاخود میللی کیم لیگی ۲۰-نجی یوزایل لیگین سؤن لارېندان باشلا یاراق داها گرگین بیر دورومدا دارتېشمالارا مئیدان اولدو. کؤهنه ایمپراتورلوق لارین چۆکمەسی، سۇمورقاچې لېځېن یگه نیلمزلیگی، میللت لرین اوزاغالېق منطقې، باغېم سېزېق سئوداسې میللی اوینېشېن بیرباشا وئرمی ایدی. اؤز لشمه گه اوز توتان میللت لر اوز میللی-معنوی دېرلهرینی دریندن تانېیب دؤنیایا اوز میللی دېرلهری کیمی تانېتدېرماغا باشلا دېلار. بو اورتامدا اُسکی دؤشونجه لرین زنجیریندن قورتولا بیلمە ییب یئنیند ایمپراتورلوق خولياسینا دؤشن بعضی میللت لر باشقا میللت لرین وارلېځې بئله اؤز لرینه سېځېشدېر بیلمە ییب اؤنلارین مادی-معنوی وار-دؤولتینه آل قویماق ایسته دیلر. نظامی نین میللی کیم لیگی ده بو اُسکی دؤشونجه دن چېخا بیلمە یین لرین خولياسېندا بییه لنمک ایسته نیلن معنوی ثروت لردن ایدی .

لاکین نظامی سانکې او واخت بو دورومو دؤشونؤرمؤش. اونا گؤره ده یاراتدېځې بئش کیتابېندا إله دقیق ایزلر بوراخیب کي اؤنون میللی کیم لیگی، آنا دیلی، یاشادېځې شهری و اولکەسی، گنجه شهرینین شنبه گنجه سینده کي زلزله سی، او واختداکي یئرلی دؤولتین او زلزله ده کي آوادان لېق ایشلری، یئرین کۆره وی اولماسېنا ایشاره سی، دینی اینامې، أخلاقیات (ایتیکا)، باشقا خالق لارا اولان مۇناسیبتی، اوخودوغو دیل لر، کیتاب لار، سیاسی دؤشونجه سی، حؤکومت فلسفه سی، دؤنیا میفلری، حتتا آرزولادېځې «مدینه-بی فاضیله» سی (یوتوپیا سی) بئله آیدېنجاسېنا آنلاشېلا بیلیر .

^۱ <https://www.loc.gov/item/2017481612/> نظامی گنجه وی، خمسە، آل یازما نؤسخە سی، ۱۲۰۲ ه.ق.، آمئریکانېن کونقرئسی نین کیتابخاناسې، ص. ۳۲۸

İrənüst رئن ان یازیر: «هر بیر اولوس یاشار بیر روح، روحانی بیر پرنسیپ دیر. اصلینده بیر اولان ایکی شئی بو روحو اولوشدورور (تشکیل ایدیر). بیر کئچمیش، بیر ده گلهجک دیر. بیر زنگین بیر میراثن بیرلیکده مالیک اولماق آنیلاری، ایکینجی ایسه بیرلیکده یاشاماق ایستهگی، آتا-بابالاردان قالمیش دیگری بیر میراثن بیرلیکده قوروماق ایرادهسی دیر.»^۱ آردیجا دا یازیر: «بیر اولوس بؤیوک بیر هم‌رأی‌لیک دیر. بو هم‌رأی‌لیک کئچمیشده وطنداش لارین فداکارلیغی ایله، گلهجکده ده بو فداکارلیقلاری اده بیلیمک دؤشونجه‌سیندن یارانیر.»^۲ نظامی آذربایجان خالقینن روحوندا یارانیب یاشانمیش گؤزلایک‌لری، میلی-معنوی دیگ‌لری گلهجک نسیل‌لره دیگری بیر میراث کیمی بوراخا بیلیر. بو دیگ‌لری قوروماق اوچون گلهجک نسیل‌لریمیزی بیرلشدیریپ گوجلؤ بیر میللت اولدوقلارینی هر زامان دؤغرولدا بیلین دئییه نظامی کیمی بیلگین بابالاریمیزین میراث قویدوغو زنگین دیگ‌لر وار-دؤولتی دؤنیانین باشقا هئج ثروتی ایله اؤلچولوب توتوشدورولاسی دیگیل. فرانتس فانون دا او یقارلیغی (مدنیتی) بیر خالقین روحونون گؤزلجه‌سینه بیان ایدیلیمه‌سی^۳ بیلیر. نظامی آذربایجان خالقینن روحونو آن استتیک بیجیمده دؤنیایا، ایلجه ده اؤز خالقینا چاتدیرماغا چالیشیب. بو آراشدیرما دا اوعظمت‌لی میلی-معنوی میراثن میلی کیم‌لیگینی اترین اؤز اچیندن آراشدیریب یئی نسیل‌لره چاتدیرماغی میلی-معنوی بیر وظیفه بیلهرک قلمه آلینبیر.

ألدکی آراشدیرمادا «خمسه»نین متنینده کی ایزلردن نظامی‌نین میلی کیم‌لیگینی آیدینلادان ایزلر تقدیم اولوناجاق. نظامی هر منظومه‌سینی آلاهلین آدی حؤرمته باشلایر. ایکینجی یئرده ایسلام پیغمبری محمدین حؤرمته سؤیله‌دیگی سئوگی دولو گؤزله‌مه‌لر گیر. ماراقلیسی بو دهر کی هر بئش کیتابینین باشیندا تام سئوگی و سایقی ایله آنیب معراج‌بندان سؤز اچدیغی پیغمبری ده یئری گلدیکده تۆرک آدلاندیریر. اؤرنک اوچون پیغمبرین خوسرو پرویزه یازدیغی نامه بؤلومونده کی بو بئیت‌لرده:

«زهی پیغمبری کز بیم و امید قلم راند بر افریدون و جمشید

زهی تۆرکی که میر هفت خیل است ز ماهی تا به ماه او را طفیل است

زهی بدری که او در خاک خفته ست زمین تا آسمان نورش گرفته ست.»^۴

«فیرو دین ایله جمشیدی قورخودوب اومود وئرمک اوچون قلم چالان پیغمبره عشق اولسون!

یئددی میللتین سولطانی اولان تۆرکه عشق اولسون! بالقدان توت آیا، طوفانیلیسی اولانا عشق

اولسون!

تورپاقدا یاتان اون دؤرد گنج‌لیک آیا عشق اولسون! نورو یئردن گؤگه دؤلدورموشا عشق اولسون!

نظامی نه وخت گؤزل‌لیگه، کمالا، سئویم‌لیگه ایشاره ایتیمک ایستدیکده – ایستر بیر اینسان

اولسون، ایستر طبیعتده – ایشاره ایتدیگی گؤزه‌لی «تۆرک» آدلاندیریر. اؤرنک اوچون:

ص. Pecora V. P., Nations and Identities: Classic Readings, Massachusetts: Blackwell Publications Ltd, 2001, ۱۷۴

۲ ع.ق.، ص. ۱۷۵

۳ ع.ق.، ص. ۲۶۴

۴ <https://www.loc.gov/item/2017481612/> نظامی گنج‌هوی، خمسه، آلیازما نؤسخه‌سی، ۱۲۰۲ ه.ق.، آمئریکانین کونفرنسی‌نین کیتابخاناسی، ص. ۳۳۳

«تُرك سمن خیمه به صحرا زده» ماهچه خیمه به ثریا زده»^۱

یاز فصلینده «یاسه من» آغاچی قدیم لردن آذربایجان دایک اولرین گئیش حیطلرینین بزه گی ایدی. چوخ گؤزل لیگی اولان بو گؤل آغ دا اولار بنؤوشه پی ده. نیظامی بو گؤزل ایستیعاره ده بئله دئیر:

«تۆرك یاسه من چؤله خئیمه (چادپر) ووروب، سانکی آیپارا ثوریا بورجوندا خئیمه ووروب!» عئینی

یئرده یازیر:

«هندوک لاله و تُرك سمن» سهل عرب بود و سهیل یمن»^۲

«لاله نین هیندو جاسی' یلا تۆرك سمن عربین دیگرسیزی دیر، یمن'ین آپی.»

عیمومی لیکده نیظامی قاراشین اینسانلارین گؤزل لیگینه، یاربن آی کیمی آغ اؤزوندۀ قارا خاللارا ایشاره اتمک ایسته ینده «هیندو» ایستیعاره سین یاشله دیر. ایکینجی ایستیعاره ده یاسه من گؤلونؤ آیا بنزتمک ایله چوخ بدیی بیر ایستیعاره یارادر .

نیظامی تۆركو عدالتین سیمگه سی بیلیر. باشقا سؤزله، عادیل اولمایان تۆرك، تۆرك دیگیل. سلجوقلر سولاله سی، ملیک شاه بن اؤغلو، سولطان سانجار حؤکومتی واختی ایچیپ سرخوش اولموش بیر دارقا^۳ بیر قارې ننه یه «گئجه لر سنین اوینی قُرویان کیم دیر؟» بهانه سی ایله اوینه سالدېرب قاربې تپیک ایله ووروب چؤله سالېر. قارې ننه بو ظؤلمو سولطان سانجارا چاتدېرب سولطانی بئله جه تنقید ایدیر:

«دولت تُركان كه بلندی گرفت مملکت از داد پسندی گرفت

چون كه تو بیدادگری پروری تُرك نه ای، هندوی غارتگری!»^۴

«تۆرك لرین دؤولتی اوجالان واختدا مملکت عدالت ایله ییگه نیلر اولدو.

سن کی بیر ظالیمی بئجردیرسن'سه، تۆرك دیگیلسن، بیر چاپقېنچی هیندو سان!»

سولطان سانجار ایله قارې ننه نین دانېشېغی ناغېلېندا نیظامی شئعر دیلی ایله پلاتونون (أفلاطون) «جومهور/رئسپوبلیکا»، بالاساغونون «قوتادغو بیلک»، فارابی نین «مدینه-پی فاضیله اهلینین دؤشؤنجه لری» کیمی کیتابلاردا اولان حؤکومت فلسفه سینین بؤلوملریندن بیرینی نظمه چکیب اؤز دؤشؤنجه سین ییره لی سؤرؤر. یوخاریدا گتیردیگیمیز ایکی بئیت او واختین سیاسی دؤشؤنجه سینۀ گؤره یوروملارنا'سا، چوخ اؤنملی حقیقتلری آلانا گتیره جک. بیرینجی بئیتده سلجوقلارین حؤکومتینی خالقېن دیلی ایله عدالت یایان تۆرك دؤولتی بیلدیریر. سېرادان بیر وطنداش ایمپراتورو تنقید ائده بیلیر'سه، دئمک، هر حؤکومتده دایما بعضی ایش آدمالاری نین آلقاق لېغېنا باخمایارق، او حؤکومتده عدالتین، اِله جه ده دئموکراسی نین حؤکم سؤردؤگؤ آیدېن دېر. ایکینجی بئیتده خالقېن نیماينده سی کیمی چېخبش اِدن قارې ننه عادیل اولمایان تۆرك یوخ، چاپقېنچی هیندو بیلیر. هیندولاری سؤیقون چو، چاپقېنچی، اؤغرو

^۱ ع.ق.، ص. ۳۹

^۲ ع.ق.

^۳ خالقْدان وئرگی تۇپلايان دوولت آدامی

^۴ <https://www.loc.gov/item/2017481612/> نیظامی گنجه وی، خمسۀ، آل یازما نؤسخه سی، ۱۲۰۲ ه.ق.، آمئریکانېن کونقرئسی نین

کیتابخاناسی، ص. ۵۷

تأنيان دوشونجه‌نی نیظامی باشقا نجه یئرده ده بیرباشا یاخود دؤلاپی سې ایستیعاره ایله آیدېر (بیان ایدیر). اؤرنک اؤچون حاجی'یلا صوفی نین ناغبلیندا حجه گئدن آدام او-یشیگینی آمین بیلدیگی بیر صوفی یه تاپشیریب یولا دوشور. حاجی کعبه زیارتیندن قاییتدېقدا اوی تالانمېش گؤروب صوفی نین باشنا گئدیپ امانت تاپشیردېق لارېنی گئری ایسته‌ییر.

«حاجی ما چون ز سفر باز گشت کرد بر آن هندوی خود ترک‌تاز»^۱

صوفی ایسه حاجی نین وار-یوخونو ووروب داشا، چېخبب باشا. بؤینونا آلدېقدان سؤنرا حاجی دان باغېشلانماق ایسته‌ییر. آما عئینی حالدا حاجی کیمی صاف اینسانلارا بئله بیر درس وئیر:

«غارتی از ترک نبرده ست کس رخت به هندو نسرده ست کس»^۲

«هئچ کیم'سه بیر تۆرکدن سؤیقون گؤرمه‌ییب او-یشیگین هیندویا تاپشیرماییب»

بو بئیت نیظامی نین یاشادېنی واختداکي خالقېن هیندولارا اولان موناسیبتیندن باشقا عئینی حالدا شاعیرین اؤز تۆرک کیم‌لیگینه اولان اولوملو موناسیبتینی یاخود تعصؤبؤنؤ ده آچېقلاییر. آیرې بیر یئرده نیظامی هیندولارېن اوغرو اولدوق لارېنی داها سرتجه‌سینه آیدېر:

«گر انجیرخور مرغ بودی فراخ نماندی یک انجیر بر هیچ شاخ

دو هندو برآید ز هندوستان یکی دزد باشد یکی پاسبان»^۳

«أنجیر قوشو بوراخېلسایدی تام اؤزباشینا، بیر أنجیر ده قالمازدې هئچ بوتادا.

ایکی هیندو هیندیستان دان گلرسه، ییری اوغرو اولار ییری گؤرت‌چی»

شرف‌نامه کیتابیندا ایسگندر هیندیستانا قوشون چکېب آله کئچیرتدېکدن سؤنرا هیندیستان شاهي بارېش اؤچون ایسگندره دؤرد هدیه وئیر: ۱. اؤز قېزېنی ۲. ایچمک'له شرابی قورتولمایان یاقوت بیر قده ۳. بیر فیلسوف ۴. بیر باجاربېلی حکیم. نیظامی هیند گؤزه‌لینی بدیی بیچیمده بئله‌جه تعریفله‌ییر:

«مهی ترک رخساره، هندو سرشت ز هندوستان داده شه را بهشت

نه هندو که ترک خطایی به نام به دزدیدن دل چو هندو تمام!»^۴

«تۆرک گؤرکملی بیر آی، هیندو طبیعت هیندیستان دان شاها وئریلمیش جنت

خاطای تۆرکؤ دیر بو، دئمه بیر هیندو اۆرک اوغورلاماقدا تام بیر هیندو»

نیظامی هیندولارا، عئینی حالدا تۆرکلره اولان موناسیبتینی هر ایکی بئیتده ده بدیی ایستیعاره‌لر و بئزتمه‌لر'له آیدېنلادېر. بوردا دا گؤزللیگی تۆرکلرین، اوغرولوغو هیندولارین اؤزللیگی اولدوغو فیکرینی ایره‌لی سؤرور .

هر نه‌دن داها اؤنملی اولان نیظامی نین بؤتون یاردېچی لېغېندا دریندن سئویب سایدېنی شخصیتلری ده تۆرک آدلاندېرماسی دېر. او شخصیتلردن آن باشدا گلن، مرکزی برده شهرى اولان أرمن خان لېغې نین – نیظامی نین دیلی ایله

^۱ نظامی گنجوی، کلیات خمسّه، مشهد: نشریات داریوش، ۱۳۹۶، ص. ۹۹

^۲ ع.ق.

^۳ https://www.loc.gov/item/2017481612/ نیظامی گنجه‌وی، خمسّه، آلیازما نؤسخه‌سی، ۱۲۰۲ ه.ق.، آمئریکانېن کونقرئسی نین کیتابخاناسی، ص. ۷۱۱

^۴ نظامی گنجوی، کلیات خمسّه، مشهد: نشریات داریوش، ۱۳۹۶، ص. ۹۲۳

دئسک، شاه‌لېغې نېن – شاهې، «مېهن بانو» آیاماسې'یلا آد قازانمېش سمیرا خانېمېن قارداشې قېزې شیرین دیر. یونان میفولوزی‌سینده «وفا» نین سیمگه‌سی اؤلان پئنئلوپی ترؤی ساواشېندا دنیزلرده یۇخا چېخمېش آری، اؤدیسئوسون یولونو گۆزلهدیگی اؤچۆن هومئرن سئویملی قادېن شخیصیتینه دؤنۆر.^۱ آنجاق خوسرو-شیرین کیتابېنداکی شیرین وفالی اۆلدوقدان باشقا داها چۆخ سئوگی و محبتین اوستادې کیمی یالئز ساسانی لر شاهې خوسرو پرویزه یۇخ، بۆتۆن بشریته حقیقی سئوگی نین، وفانېن، یۆلداش لېغېن اوستادې اۆلاراق چېخبش اېدن بیر اؤبراز دېر. بو منظوم تراژئدی اصلینده چۆخ دیگرلی بیر رومان دېر، آنجاق نیظامی اۆزۆ وورقولا دېغې کیمی اثرینی نظم دیلی ایله یازماسېنا اۆستۆنلۆک وئریب اۆ یۆلو بیلەرک سئجیب دیر. نیظامی فخر ائتدیگی وفا سیمگه‌سی، شیرین ی بدیعی بیر آبارتمادا (موبالیغه‌ده) بئله‌جه تعریفله‌ییر:

«چنان در سرگرفت آن تُرک طَنّاز کزو خسرو نه، کیخسرو کشد ناز.
چو گرد ار دل ستاند، سینّه جوید گرش خانه دهی، گنجینه جوید.»^۲
«اؤ نازلی تۆرک ايله توتدوردو نازې خوسرو قال سین، چکر کئیخوسرو نازې .
قورد تک اۆرک ایستر'سه، باغبر آلا ر اوی وئرسن اؤنا، دفينه آرا ر.»

بو ایکی بئیتده شاعیر شیرین تۆرک اۆلدوغونو رسمی بیچیمده وورقولا ییب اؤنون میلی کیملیگینی آچېقلایاراق خوسرو لاری، کئیخوسرو لاری اؤنون آياغې آلتېنا سالېر. شیرین ایسه اۆز کیملیگینی خوسرو پرویزه یازدېغې نامه‌ده بئله‌جه آچېقلاییر:

«نه تُرک این سرا، هندوی این بام شهنشه را چنین داده‌ست پیغام
که گر مهمان مای ناز منمای به هر جاکت فرود آرم فرود آی.»^۳
«بو سارای بن تۆرکۆ یۇخ، بیر هیندوسو پادشاها بئله بیر ساو وئریدیر
بیزیم قوناغېمېزسان'سا، ناز ائتمه، هارادا امر ائسم، اؤرادا اؤتور.»

شیرین ده اؤلان اۆزسایغې، اۆزسؤگی، سیاست، قۇچاق لېق، دیک باشلی لېق ایکینجی بئیتده اۆزۆنۆ آیدېنجا سېنا گۆرسه دیر. خوسرو پرویزه یئرینی بیلدیرمکدن چکینمیر. یئنّه شیرین بیر باشقا یئرده بیر داها اۆز میلی کیملیگینی قاراگۆز تۆرک اۆلاراق بیلدیریر:

«جهانداران که تُرکان عام دارند به خدمت هندوی بر بام دارند
من آن تُرک سیه چشم بر این بام که هندوی سپیدت شد مرا نام.»^۴
«تۆرک لری چۆخ لو دؤنیا فاتحی وار قول لوق'چۆن دام لاریندا هیندوسو وار .
بو دام اۆسته اؤ قاراگۆز تۆرک اؤم من کی آدېم آغ هیندون اۆلوب دېر سنین.»

اؤچۆنچۆ یئرده شیرین تۆرک لۆگۆنه اۆیۆنه‌رک خوسرو پرویزه بئله یازیر :

^۱ Rosenberg D., World Mythology, NTC publishing group, Lincolnwood, Illinois, USA, 1994, ۱۰۲-۱۰۹ ص.
^۲ نظامی گنجوی، کلیات خمسه، مشهد: نشریات داریوش، ۱۳۹۶، ص. ۲۷۹
^۳ <https://www.loc.gov/item/2017481612/> نظامی گنجه‌وی، خمسه، ال یازما نۆسخه‌سی، ۱۲۰۲ ه.ق.، آمئریکانېن کونقرئسی نین کیتابخاناسې، ص. ۲۶۴
^۴ نظامی گنجوی، کلیات خمسه، مشهد: نشریات داریوش، ۱۳۹۶، ص. ۲۹۰
291

«هنوزم هندوان آتش پرستند هنوزم چشم چون تُرکان مستند»^۱
 هله ده هیندولار اودا تاپینبر هله ده گؤزله کئفلی تۆرکلر کیمی دیر.»
 آردبجا خوسرو پرویزه یازدېغی نامه ده (مکتوب دا) شیرین اؤزگؤنوج ایله اؤزسایقې سینی میلی کیم لیگی ایله بیر آرادا گتیریر:
 «به غمزه گرچه تُرک دلستانم به بوسه دل نوازی نیز دانم
 ز بس کاوردده ام در چشمها نور ز تُرکان تنگ چشمی کرده ام دور.»^۲
 «ناز اتمکده، باخمایاراق، اؤرکلر فتح ایدن تۆرک ام، اؤپوش ایله اؤرک اؤخشاماغی دا من بیلیرم .
 اؤ قدر گؤزلره نور گتیرمیشم تۆرکلردن خبردا گؤزلؤلؤگؤ اوزاقلاشدېرمېشام.»
 نیظامی شیرین دلی ایله ناز-قمزه سی ایله اؤرکلری فتح ایدن شیرین تۆرک اؤلدوغونو بیر داها وورقولایاراق چین
 تۆرکلرین (تۆرکستان داکی تۆرکلرین) گؤزلرین کچیک بادام کیمی اؤلدوغونا ایستیعاره ائده رک تۆرک میلیتین
 باشقا گؤزلرینه ایشاره ایدیر .
 بیر آیری نامه ده شیرین بیر داها اؤز میلی کیم لیگینی عرب دیلینی، باشقا سؤزله اؤزگه دیل لری بیلن ساوادلې
 تۆرکلردن اؤلدوغونو وورقولایاراق بیلدیریر:
 «نه آن تُرکم که من تازی ندانم شکن کاری و طنازی ندانم.»^۳
 «عرب دیلی بیلمه یین تۆرک دیگلم اوتاندرماق، ناز اتمه گی بیلمه یین تۆرک دیگلم.»
 نیظامی خوسرو-شیرین منظومه سین ده ۳۸ یئرده «تۆرک»، «تۆرکلر»، «تۆرکۆستان» سؤزجوکلرینی ایشله دیر .
 لئیلی-مجنون منظومه سینده عرب ایلریندن اولان لئیلی نی ده نیظامی اؤرکلری چالماقدا تۆرک تقدیم ایدیر:
 «ماه عربی به رخ نمودن تُرک عجمی به دل ربودن»^۴
 اؤزؤنؤ گؤرستمکده عرب آپی اؤرک چالماقدا سا بیر «عجم» تۆرکۆ.»
 مجنون و آتاسی لئیلی نی مجنون اؤچؤن ایسته مه یگه گئدیپ آلی بوش قایدېر، مجنون دا لئیلی نین عشقینده آه-
 ناله اده رک ایکی یئرده «تۆرک» سؤزجوکؤنؤ ایشله دیر:
 «تُرکانه ز خانه رخت بر بست در کوچگه رحیل بنشست»^۵
 «تۆرکلر کیمی اوده ن باش آلب گئدی آیری لبغین کؤچ یئرینده اؤتوردو.»
 «تُرکی که شکار لنگ اویم آماجگه خدنگ اویم.»^۶
 «بیر آخساق اوو اؤلموشام اؤ تۆرکؤن اؤخونون نیشان یئری ام اؤ تۆرکؤن.»
 لئیلی نین حالی نین تعریفینده نیظامی بئله یازبر:

^۱ https://www.loc.gov/item/2017481612/ نیظامی گنجه وی، خمسه، ال یازما نؤسخه سی، ۱۲۰۲ ه.ق.، آمتریکانې کونقرئسی نین

کیتابخاناسی، ص. ۲۷۰

^۲ ع.ق.، ص. ۲۷۱

^۳ ع.ق.، ص. ۲۸۳

^۴ ع.ق.، ص. ۵۶۲

^۵ ع.ق.، ص. ۵۶۹

^۶ ع.ق.، ص. ۵۷۰

«می کرد به وقت غمزه سازی بر تازی و ترک تازی»^۱

«نازلانېب قمزه إندنه، عربه ده تۆرکه ده تۆرک کیمی سیننه گوردی.»

لثیلی بۇستانا تاماشایا چېخاندا عرب لرین آراسېندا مسکن سالمېش تۆرک لرین اۇباسېنا توش گلیر. بوگونکۆ عیراق پن قوزئی بۇلگه سینده یئرله شن تۆرکمن لر عرب لهجه سی ایله دانېشدیق لارېنا باخمایاراق، اؤز لرینی آذربایجان تۆرک لری، بایات الی بیلیر. نیظامی او تۆرک لرله اولان تعصوبونو بئله جه گؤروننؤله ییر:

«تُرکان عرب نشینشان نام خوش باشد تُرک تازی اندام

در حلق آن بتان چون حور می رفت چنان که چشم بد دور.»^۲

«آدلاری عرب لر آراسېندا اوتوران تۆرک لر عرب انداملی تۆرک نه ده خوش اولار

او بوت لرین حالقاسېندا بیر حوری کیمی إله گندیردی یامان گؤزدن ایراق!»

نیظامی لثیلی-مجنون منظومه سینده اون ایکی یئرده «تۆرک»، «تۆرکانه»، «تۆرک تاز» سؤزچۆک لرینی ایشله دیر.

«یئددی گؤزل» آدلی اؤچۆنچۆ مۇحته شم ائثرینده ده نیظامی میلی کیملیگینه اولان باغلی لبغېنی، نییه اؤز آنا دیلینده یازماغا ایجازه سی اولمادېغېنی کیتابېن باشېندا آچېقلایاراق، داها گئنیش سوییه ده سرگیله ییر. اژداهانی اؤلدۆرۆب اؤچ یۆز دوه یۆکۆ دفينه نی پایلادېقدان سؤنرا خورنق سارایینا قایېدان بهرام سارایېن ایچینده قاپی سې باغلی ساخلانان بیر اوتاغا توش گلیب قاپی سېنې آچدېرېر. او اوتاغېن دووارلارېندا کی رسم لرده بهرام یئددی گؤزلین شکیل لرینی گؤرۆر. بورادا آنلام باخمېبندان چۆخ اؤنملی اولان او یئددی اؤلکه نین شاه لارېنېن قېزلارېنېن آدلاری دیققه ته لاییق دیر. هیند شاه زاده سی نین آدې «یۆرک»، چین (تۆرکۆستان) خاقانی نین قېزېنېن آدې «یېغماناز»، خازرم شاه قېزېنېن آدې «ناز پری»، ساقلاب شاهېن قېزېنېن آدې «نسرین نوش»، مغریب (مراکش) شاهېنېن قېزېنېن آدې «آرزئیتون»، روم قئیسری نین قېزېنېن آدې «هومای»، کسرانېن قېزېنېن آدې «دورستی»^۳. یئددی شاه دان بئشینین قېزلارېنېن آدې تۆرکی آدلار دېر. نیظامی بو سیاستی ایله او واختدا کی تۆرک جوغرافیاسېنې تۆرکی آدلارېن یاراتدېغې مۇحته شم بیر تابلودا خریطه یه آلېب. دۆردونجو کیتابېندا ایسگندرین دیلی ایله بو جوغرافیایې داها آیدېن تصدیق ائتدیره جک.

یئددی گؤزل ائثرینده آن چارېچې چېخېش بهرام شاهېن ایران لې لارا اولان موناسیبتی دیر. بو موناسیبتین کۆکونو بیلیمک اؤچۆن بهرام شاهېن ناغېلېنې قېساجا بورادا گتیرمه لی ایک. ییری ایل اوشاق سیزلبق دان سؤنرا بیرجیک تاپدېق اؤغلو بهرامی یزدگېرد مۆنجیم لرین تکلیفی ایله یمن پادشاهی نئعمانا امانت ایدیر. یمن شاهې بهرام پن شرفینه روم دان سیمنار آدلی بیر مئعمار گتیرتدیرېب خورنق سارایېنې تیکدیریر. سارایېن تیکینتی سی بیتدیکدن سؤنرا نئعمان سیمناری سارایېن آن اوجا یئریندن یئره آتدېرېب اؤلدۆرتدۆرۆر. سؤنرا دا اؤزۆ راهیب اولوب یۇخا چېخېر. وزیرى مونذیر شاه اولور. اؤغلو نئعمان لا بیرلیکده بهرامی دا بؤیۆدۆر. بهرام عرب، درى، یونان دیل لرینده درس لر آلېر. بهرام اورادا إله آد-سان قازانېر کی اونا «نجم-ول یمانی» یعنی یمن اولدوزو آیاماسې وئریرلر. بهرام اژداهانی اؤلدۆرۆب اؤچ یۆز دوه یۆکۆ دفينه نی پایلاشېر.

^۱ نظامی گنجوی، کلیات خمسه، مشهد: نشریات داریوش، ۱۳۹۶، ص. ۴۴۳

^۲ <https://www.loc.gov/item/2017481612/> نظامی گنجهوی، خمسه، ال یازما نؤسخه سی، ۱۲۰۲ ه.ق.، آمئریکانېن کونقرئسی نین

کیتابخاناسې، ص. ۵۸۳

^۳ ع.ق.، ص. ۳۸۰

اؤن دوه يۆکۆ آتاسې يزدگيرده، اؤن دوه يۆکۆ مۆندير ايله اوغلو نئعمانا، قالانېن دا باشقالارېنا پايلايير. يزدگيرد اؤلدۆكدن سؤنرا ايرانلېلار قورولتاي قوروب بو خبري بهرامدان گيزلتمک'له اؤنو شاه اولماقدان محروم ائتمک ايسته ييرلر. چؤنکي اؤنلارېن نظرينده بهرام عربلر آراسېندا بؤيؤمؤشدۆ و اؤورتامدا بؤيؤمؤش بيرى سى عجه مه – عرب اولمايان، عرب ديلي بيلمه ين، ديل قانماز – حاکيم اولاييلمزدى. اولسا، ايرانلېلارين وار-دؤولتيني عربلره پايلايلاق. نيظامى اوچ-دؤرد بئيتده ايرانلېلارين عېرق چې دؤشؤنجه سيني اينجه ليک'له افخوجويا چاتدېر. ايرانلېلارين بو داورانېشي بهرامېن قولاغېنا چاتېر. اؤنون بو دورومدا ايرانلېلارا اولان موناسيبتى چؤخ ديققه ته لاييق دير:

«گرچه ايرانيان خطا کردند / کز دل آرم ما رها کردند

در دل سختشان نخواهم دید / نرمی آرم که نرمی است کبید

با همه سگدلی شکار منند / گوسپندان کشت زار منند

گرچه در پشم خویشتن خسبند / همه در پنبه زار من خسبند

به که بدعهد و سنگدل باشند / تا ز من عاقبت خجل باشند»¹

«باخماياريق ايرانيلېلار يانېلدېلار اؤركلرينده ييزه اولان سئوگيني بوراخدېلار

اؤركده اؤنلار قارشې آجېق ساخلاما ياجاغام، يوموشاق لېق آچار دېر، يومشاق اولاجاغام

نه قدر ايت اؤركلى اولسالار دا اوووم دېرلار / تارلامدا اؤتلايان قۇيونلارېم دېرلار

اؤز يۆنلرينده ياتماقلارېنا باخما / هامي سې پامېبق تارلامدا ياتانلار ديرلار

وفاسيز، داش اؤركلى اولسالار داها ياخشې دېر، سؤنودا قارشېمدا باشې آشاغي اولارلار.»

بو بئيتلري نيظامى آذربايجانلېلارا گؤره دئسه ايدى، آلدەكى مقاله نين آراشدېرىجى سې هئچ واخت اؤنو آذربايجان شاعيري حئسابلامازدې.

يئددى گؤزل اؤرينده نيظامى بهرام شاهېن «فيتنه» آدىل كنىزى نين ناغېلېندا قېزېن ائتيك كيم ليگينه ايشاره ادرک

«تاتار» ايله «چين» ين بير اؤلكه اولدوغونو آيېدېر. بهرام شاه'لا اؤوا گئدن **فيتنه** شاهېن اوولادېق لارېنا تعريف سؤيله مكده دؤزؤب سسيني چېخارتمېر. بهرام'لا بو دوروم آغېر گليب بئله دئير:

«گفت كاي تنگ چشم تاتاري / صيد ما را بچشم در ناري؟»²

«دئدى: اى بادام گؤزلؤ تاتار قېزې / گؤزؤوه گلير اوولادېق لارېمېز؟»

نئجه سطر سؤنرا دا:

«گفت شه با كنيزك چيني: / دستبردم چگونه مي بيني؟»³

شاه چينلى كنيزه بئله سؤيله دى: / «آلدە ائتيك لريمي نئجه گؤرؤرسن؟»

¹ ع.ق.، ص. ۳۸۳

² ع.ق.، ص. ۳۹۸

³ ع.ق.، ص.

عئینی آدامی، فیتنه‌نی، شاه کیمی رسمی بیر مقامین دیلی ایله بیر یئرده تاتار، آزجا سونرا چین‌لی خیطاب ایتیمک اصلینده او واختین چین ایله تاتاریستان یاخود تۆرکۆستان بن عئینی اۆلکه اۆلدوغونو وورقولاير. ف. لوکاس بن ۱۸۲۳-ده کی خریطه‌سی ده بو فرضیه‌نی دؤغرولدور.^۱

فیتنه بهرام شاه بن دۆشۆنجه‌سینه اولان تنقیدی نین دوز اۆلدوغونو ایلم‌جیل^۲ بیر درس ایله ايله باشا سالبر کی شاه فیتنه‌دن مین‌لر دؤنه عۆذر ایسته‌مک زوروندا قالیر. نیظامی بو دورومو ایکی بئیتده چۆخ اینجه‌لیک‌له چاتدیریر:

«شاه تشنیع تُرک خود بشناخت هندی کرد و پیش او درتاخت.»^۳

«شاه اۆز تۆرکۆنۆن قېناغې بیلدی هیندولوق ایدیب قارشې سیندا چاپېتدی.»

«گفت اگر خانه گشت زندانت عذر خواهم هزار چندان!»^۴

«دندی: «او سنه زین‌دان اولوبدور'سا، عۆدۆر ایسته‌ییرم مین‌لر قاتېجا!»

یئددی گۆزل منظومه‌سی نین بیر باشقا بۆلۆمۆ بهرام شاه ایله چین شاهي، خان خاقان آراسیندا باش وئرمیش اۆلای‌لار دیر. باشدا گلن اؤنملی فاکت چین ایمپراتورونون آدی دیر. نیظامی اؤنو «خان خاقان»، چین اوردوسونو ایسه «تۆرک قوشونو» آدلاندیریر. اورینال متندن اۆرنک:

«خان خاقان روانه گشت ز چین کرد سیصد هزار مرد گرین»^۵

«خان خاقان چین‌دن یولا دۆشدۆ ساواش اۆچۆن اۆچ یۆز مین کیشی سئجیدی.»

«خان خاقان چو گوش کرد پیام کز جهان ناپدید شد بهرام»^۶

«خان خاقان چون بو خبری ائشیتدی کی بهرام دۆنیادان یوخا چېخبیدی»

بهرام خان خاقان بن گتیردیگی تۆرک قوشونو قارشې سېندا دایانا بیلمدیگینی گۆرۆب تاکتیک اۆلاراق شاه‌لېقدان چکیلیب دۆولتی قوهوم‌لارېندان بیرینه تاپشیریر. خان خاقان بو دورومو ائشیتجک اوردو یۆرۆتمکدن واز کئچیب ایلگنجه‌یه باشلاير. بهرام بن تاکتیکي آلېنمېشدې. تۆرک اوردوسونا قارشې سالدېرمايا چېخېر.

«تُرک از آن تُرک‌تاز ناگه او کانچنان زخم دید از ره او

آهن شه که سخت جوشی کرد لشکر تُرک سست کوشی کرد.»^۷

«تۆرک اونون آمان‌سېز تۆرک هۆجومون‌دان ايله یارا آلدی کی گل گۆره‌سه‌ن

شاه بن پولاد قېلېنجې اوینادېقدا تۆرکۆن قوشونو قالدې سۆست‌لۆگۆنده.»

آز سونرا بیر داها نیظامی بهرام شاه قارشې ساواشان چین اوردوسونو «تۆرک قوشونو» آدلاندیریر:

Badirkhanov A. The Road to Freedom, translated into English and illustrated by: A. Ahmadoghlu, Washington^۱
DC: Book Writing Experts, 2023, 142 pp., The Historical Geography and Nationality of Azerbaijan, pragmatic^۲

https://www.loc.gov/item/2017481612/، نیظامی گنجه‌وی، خمسسه، ال‌یازما نۆسخه‌سی، ۱۲۰۲ ه.ق.، آمئریکانین کونقرئسی نین^۳

کیتاب‌خاناسی، ص. ۴۰۴

ع.ق.، ص. ۴۰۵

ع.ق.، ص. ۴۰۶

ع.ق.، ص. ۴۰۷

ع.ق.، ص. ۴۰۸

«لشکر تُرک را ز دشمنه تیز تا به جیحون رسید گرد گریز»^۱

«جئیهونا چاندی سۆنگۆ قورخوسوندان تۆز-دومان تۆرک قوشونونون قاچماغیندان.»

بهرام شاه ینددی گۆزل پوئماسیندا ینددی گونبد سارای لارینی تیکدیردیکدن سؤنرا ایلک گوروشونده قارا گونبد سارایینداکی هیند شاهزادهسی نین یانینا گئدیر. نیظامی او شاهزاده نین گۆزلرینین گۆزلیگینه ایستیعاره ایتیمک اوچون تۆرک گۆزلو هیندوزاده آدلاندیریر:

«آهوی تُرک چشم هندو زاد نافهء مشک را گرہ بگشاد»^۲

«اف هیندوزاده تۆرک گۆزلو جئیران مۆشکون گۆبگین دن دویونو آچدی.»

آرتیرمالی ییق بو آراشدیرمادا قایناق کیمی ایشله دیلمیش آل یازما نۆسخه سینده هیند شاهزادهسی نین آدی ایلک کز «یورک»، سؤنرا ایسه «غورک خاتون»^۳ اولاراق قلمه مه آلبنبد. هیند شاهزادهسی نین بهرام شاها دئدیگی ناغبل فیکریمیزه گۆره دؤنیا میفلری آراسیندا «تقوا»^۴ قاورامبئی اینسانلارا چاندیرماق اوچون دئییلیمیش آن گۆزل ناغبل دیر. بو ناغبلدا باشاباش قارا گئیمیش شاه بن نییه قارا گئیمه سی، چین ویلایتینده مدھوش لار شهرینه گئدیب اورادا باشینا گلن لر میفیک بیر دؤنیادا تانریچالارین، ملک لری آراسیندا یاشادېخی خافوسدا گورونتوله نیر. شاها تقوا، آرین لبق، دوزوملؤلوک اورگئتمه گه چالیشان تانریچانین آدی بو مقاله نین مارقا یرری دیر. اف تانریچا اوزونو ناغبلداکی شاها بئله جه تانبندیریر:

«گفت آن تُرک نازنین اندام: «نازنین تُرک تاز» دارم نام

گفتم: از همدی و هم کیشی نامها را بود به هم خویشی

تُرک تاز است نامت ای عجب است تُرک تازی دگر مرا لقب است

خیز تا تُرکوار درتازیم هندوان را در آتش اندازیم»^۵

«اف نازنین انداملی تۆرک دئدی آدیم نازنین تۆرک تاز دیر، بیل

دئدیم همدم، هم مرام اولماغیمیز اوزوندن آدلاریمیز قوهوم دیر، بیل

نه عجب دیر کی آدین تۆرک تاز دیر منیم آیامام دا، بیل، تۆرک تاز دیر

دور تۆرکلر کیمی آتیمیزی چاپاق هیندولاری اود-آلورلارا آتاق.»

ناغبلین باشقا یئرینده تۆرک تاز ادلی تانریچانی تۆرک تقدیم ایدیر:

«تُرک من رحمت آشکارا کرد هندوی خویش را مدارا کرد»^۶

«منیم تۆرکۆم رحمتین آشکارا ائدی اوز هیندوسو ایله یاخشی کئچیندی.»

آزجا ایره لیده بیر داها او تانریچانی تۆرک تقدیم ایدیر:

^۱ ع.ق.، ص. ۴۰۹

^۲ ع.ق.، ص. ۴۱۹

^۳ ع.ق.، ص.

^۴ عربیجه: احتیراض و شهوتدن اوزاق دورا بیلیمک گؤجو

^۵ <https://www.loc.gov/item/2017481612/> نیظامی گنجهوی، خمسه، آل یازما نۆسخه سی، ۱۲۰۲ ه.ق.، آمئریکانین کونقرئسی نین

کیتابخاناسی، ص. ۴۲۸

^۶ ع.ق.، ص. ۴۳۱

«چون دگر باره تُرک دلکش من در جگر دید جوش آتش من»^۱

«چون بیر داها اۆرک اؤخشیان تۆرکۆم جیگه ریمده گۆردۆ قاینار آلوو.»

خاؤسا گئندن شاه – ایختیاریندا اؤنجا ناز-نعمت، گۆزل پری لر اؤلدوغونا باخمایاراق – تانریچا'یلا بیر آریا گلکم
إحتیصاصی نین آلولاری ایچینده ایلان کیمی قهوبرلب قالمیشدی. اؤنون بۆتون آرزوسو اؤ گۆزلر گۆزلی تانریچایا
یئتیشمک ایدی. اؤ اؤز آرزوسونو بئلهجه دیله گتیریر:

«در تمنا که چون شب آید باز می خورم با بتان چین و طراز

زلف تُرکی درآورم بکمر (به کمر) دل نوازی در آورم بجگر (به جگر)»^۲

«آرزوم اؤ ایدی گنجه گلدیکده چین و طراز بۆت لری'له می ایچم

تۆرکی زؤلفؤ بئلهجهن گتیره بيلم اۆرک اؤخشامای جیگه ره چکه بيلم.»

بو ناغبلداکی شاهي تانریچا نه قدر دؤزمه یگه چاغبرسا دا، اؤ دؤزه بيلمه ییب سؤنودا إحتیصاصی ائیک دؤشور.
تانریچا ایسه شاهین إحتیصاصی ایسرارلاری قارشې سېندا اوندان گۆزلیری یومماق ایسته ییر. شاه بیر آن گۆزلیری یوموب
آچدېقدا اؤزؤنؤ ناغبلن باشلاریندا خاؤسا گلدیگی سببدن ایچینده گۆرۆب نئجه بیر نئعمتدن محروم اؤلدوغونو
آنلايېنجا یاشامېن سؤنوجان باشدان باشا قارا گئینیپ سوسقونلوقا دالېر. شاه اؤز حسرتینی آشاغیېداکی بئیتده
بئلهجه آچېقلايېر:

«مانده چون سایه ای ز یابش (تابش) نور تُرک تازی ز تُرک تازی دور»^۳

«بیر کۆلگه کیمی ایشیق بولمازدان بیر تۆرک تاز آیری دؤشۆب تۆرک تازدان.»

بو بئیتده بیرینجی «تۆرک تاز» شاهین اؤز شخصیتینی تمثیل ایدیر. اؤ تانریچانین اؤیؤدلیری دینله مه ییب ایسته دیگینی آلدی
إتمک اؤچۆن دؤزمدن بیردن بیر سالدېرېر. ایکینجی «تۆرک تاز» ایسه خاؤسداکی تانریچانین آدی دېر .

ایکینجی گنجه بهرام شاه چین خاقانی نین قېزې، یېغماناز خاتېنېن یانېنا گئدیر. یېغماناز خاتېن شاها عیراق
شهرلری نین بیرینده کی شاهین ناغبلنی دئیر. سئودیگی قادېنلاردا وفا گۆرمه ییب قادېنلار نیفرت ایدن اؤ شاها بیر گۆن
چینلی بیر کۆله ساتان نئجه دنه بیر بیریندن گۆزل کنیز گتیریر. اؤنلارین آراسېندا بیرى هامي سېندان گۆزل ایدی. شاه
اوندان خوشلانېر. نیظامی اؤ گۆزلی ده تۆرک خیطاب ایدیر:

«گرچه زان تُرک دید عتاری همچنان کرد خویشنداری»^۴

«اؤ تۆرکدن دؤزنبازلېق گۆردۆگۆنه باخمایاراق، ساخلایا بیلدی اؤزۆن شاه تمکینلی اولاراق.»

عئینی ناغبلن سؤنودا بیر داها اؤ گۆزل کنیزی «سوسن خوی لو تۆرک» آدلاندىبراق تۆرک لۆگه اولان تعصۆبؤنؤ بئلهجه
آيېدېر:

^۱ ۴۳۲ ع.ق.، ص.

^۲ ع.ق.،

^۳ ۴۳۶ ع.ق.، ص.

^۴ ۴۴۱ ع.ق.، ص.

«چون چنان دید تُرک سوسن خوی راه دادش به سرو سوسن بوی.»^۱
«ایله گۆردۆکده او سوسن خوی لو تۆرک سوسن اییلی سروینه یول وئردی.»
قئیسهرین قهزې هومايونون بهرام شاهه دئدیگی خیر ایله شرین ناغلهبندا بیر داها نیظامی گۆزل لیکدن سۆز
آچاندا قوردون قهزې دا «تۆرک گۆزلو گۆزل» آدلاندېرې:
«گۆرد را بود دختری بجمال (به جمال) لُعبی تُرک چشم و هندو خال»^۲
قوردون قهزې وار ایدی، گۆزل لیک ده تۆرک گۆزلو بیر قۇلچاق، هیندو خال لې.»
عئینی ناغلهبن سونوندا ناغله دئین روم قئیسهری نین قهزې دا «چین تۆرکو» آدلاندېرې:
«تُرک چیني چو این حکایت چست به زیان شکسته کرد درست»^۳
«چین تۆرکو چۆن بو ماراقلې ناغله سېنبق-سالخاق دیل ایله قۇشدوردو.»
کسرانېن قهزې، دورستی ده ینددینجی گئجه آغ گونبده بهرام شاهه بیر ناغله دئیر. بو ناغلهبا باغېن صاحابې اؤلان خاجه
باغېنداکی چئشمه ده چیمین گۆزل لردن بیرینی سئچیب سئویر. نیظامی او گۆزهلی ده «چین تۆرکو» آدلاندېرې:
«تُرک چیني چو دُر ز لعل افشاند حسب حالی بدین صفت برخواند»^۴
«چین تۆرکو لعل دن اینجی سپه لرکن بو مینوال دا بیر حسب-ی حال سؤیله دی.»
خمسه ده کی تاریخی شخصیت لرین آراسېندا ایسگندر نیظامی نین آن چوخ سئودیگی شخصیت دیر. اونجا شاه لارین آراسېندا
یالنهز ایسگندری پئیغمبرلیک مقامېندا اولدوغونو یازیر. شرف نامه ایله ایقبال نامه اثرلرینی ده دئمک اولار ایسگندره
ایختیصاص وئریب. بو آراشدیرمانین دیققت مرکزینده اؤلان ایسه ایسگندری ده سئویب سایدېغی اؤزۆندن نیظامی
ایقبال نامه اثرینده «تۆرک» آدلاندېرې:
«و گرنه یکی تُرک رومی کلاه به هند و به چین کی زدی بارگاه؟»^۵
«یۇخ سا بیر روم پاپاقلې تۆرک هیندوستان لا چین ده نه وخت دؤولت قوراردی؟»
ایسگندر ایله روس لارین اؤچۆنچې ساواشې بۆلۆمۆنۆن ایلک بئیتینده ده نیظامی ایسگندری «تۆرک» آدلاندېرې:
«دگر روز کین تُرک سلطان شکوه ز دریای چین خیمه برزد به کوه»^۶
«بیر باشقا گۆن بو سولطان عظه متلی تۆرک چین دنیزیندن داغ لارا خئیمه ووردوقدا.»
بو بئیت لرده گۆرۆندۆگۆ کی نیظامی آن چوخ سئودیگی تاریخی شخصیتی، روم لو ایسگندری، اؤزۆندن بیر سی کیمی
بیلدیگینه گۆره تۆرک آدلاندېرې. ایسگندر نیظامی نین باخېشېندا کامیل اینسان کیمی تقدیم اولونورسا، تۆرک اولماق دا
بو باخېمدان کامیل اینسان اولماق دئمک دیر .

^۱ ۴۴۵ ع.ق.، ص.

^۲ ۴۸۸ ع.ق.، ص.

^۳ ۴۹۷ ع.ق.، ص.

^۴ ۵۰۴ ع.ق.، ص.

^۵ ۱۰۳۷ نظامی گنجوی، کلیات خمسه، مشهد: نشریات داریوش، ۱۳۹۶، ص.

^۶ <https://www.loc.gov/item/2017481612/> نظامی گنجهوی، خمسه، ال یازما نۆسخه سی، ۱۲۰۲ ه.ق.، آمئریکانېن کونقرئسی نین

کیتاب خاناسې، ص. ۸۹۲

ایقبال نامه ده سؤکراتس آدل فیلسوف خالقان اوزاق گزردی. سؤرقوسو اولان اؤنو آختاریب تاپاردی. شاه اؤنو بیر گۆن قول لوغونا چاغرتدیر. سؤکراتس ایسه ناز ایدیب گلمیر. نیظامی اؤنون نازی بی بئیتده بئله جه یازیر:

«ز ناز هنرمند تُرکانه وش رمنده نشد دولت نازکش»^۱

«تۆرک داورانیشلی هۆنرمه نین نازبندان ناز چکن دؤولت هۆرکۆب هؤیوخمادی.»

سؤکراتس شاه بن یوللادیغی ایچی یه نییه خالق بن آراسینا چبخماق ایستمه دیگی نی دئدیکن سؤنرا، ایسگندر اؤزو دوروب سؤکراتسین گؤرؤشونه گئدیر.

شرف نامه کیتابیندا نیظامی ایسگندر ایله چینین خانلار خانی آراسیندا اولان یازیشمالار، گؤرؤشمه لر، چیگیج-چیگینه قوشون یؤرؤتمه لریندن یازدیغی بؤلۆمده «تۆرک» کیم لیگی و جوغرافیاسینا باشقا اثرلریندن داها چوخ ایشاره ایدیدیر. داران بن ایسگندر یازدیغی نامه ده داران بن دیلیندن بئله یازیر:

«مگر تیر تُرکان یغمای من ندیدی که تندى به غوغای من؟»^۲

«منیم ییغما تۆرک لریمین اؤخونا توش گلمه ییسن می کی من ایله ساواشماغا بونجا تله سپرسن؟»

تاریخین او واختیندا رۇما ایمپراتورو، بؤیوک ایسگندر بوی دئییب حده-قورخو گلن دارا اؤز اوردوسوندا ییغما تۆرک قوشونونون گؤجونه گؤوه نیب دؤشمه نه مئیدان اؤخویور. بو نامه تاریخی سندلرین اؤزۆندن یازیلیمش بیر سند اولماسا دا، نیظامی نین تۆرکچۆلۆک تعصؤبۆنۆن، اؤز کیم لیگی نه غورور'لا یاناشدیغینن آیدین بیر اؤرنه گی دیر .

ایسگندر ده عئینی دورومو چینین خانلار خانینا یازدیغی نامه ده آیدیر. اؤنجه خانلار خانینا «چین تۆرکو» خطاب ایدیر:

«چه دارى تو ای تُرک چین در دماغ که بر باد صرصر کشانی چراغ؟»^۳

«قافاندا نه وار دیر سن ای چین تۆرکو، چیراغبوی قاسبرقا قارشېسېنا چېخاردېرسان؟»

سؤنرا دا خانلار خانین اؤز قوشونوندا اولان تۆرک ایگیدلرین اؤخلاریندان بئله جه قورخودور:

«غلامان تُرکم چو گیرند شصت ز تیری رسد لشکری را شکست»^۴

«تۆرک قولام لاریم باش بارماق توتارسا، بیر اؤخ ایله بیر قوشونو داغیدار.»

خانلار خانی باشقا شاهلارین گؤرمه دیگی ایشی گؤرۆر. اؤزۆ ایچی پالتاریندا ایسگندرین گؤرؤشونه گئدیپ بیرباشا اؤزۆ ایله اؤز-اؤزه دانیشیر. ایسگندر اونا توران تورپاق لارین اۆله کئچیرتمک اۆچۆن قوشون چکدیگی نی دئییب یئددی ایلیک باج ایسته ییر. اما خانلار خانی اؤزۆ دوروب تک باشینا ایسگندرین گؤرؤشونه گلدیگی اۆچۆن بیر ایلیک باج آلماق ایسته ییر. خانلار خانی قبول ایدیب گئتدیکن سؤنرا تۆرک اوردوسونو داغلارین آراسینا گتیریر. ایسگندر بو دورومو خبر وئردیکده تۆرکلره قارقېش یاغدېرماغا باشلا ییر:

^۱ ۱۰۷۰ نظامی گنجوی، کلیات خمسه، مشهد: نشریات داریوش، ۱۳۹۶، ص.

^۲ ۸۲۶ ع.ق.، ص.

^۳ <https://www.loc.gov/item/2017481612/> نظامی گنجهوی، خمسه، ال یازما نؤسخه سی، ۱۲۰۲ ه.ق.، آمئریکانین کونقرئسی نین

کیتابخاناسی، ص. ۸۵۸

^۴ ع.ق.

«به نفرین تُرکان زبان برگشاد که بی‌فتنه تُرکی ز مادر نژاد

سخن راست گفتند پیشینیان که عهد و وفا نیست در چینیان

خبر نی که مهر شما کین بود دل تُرک چین پرخم و چین بود

اگر تُرک چینی وفا داشتی جهان زیر چین قبا داشتی»^۱

«دیل آجدی تۆرکلری قارقیشلاماغا کی آنادان اولماییب بیر فیتنه‌سیز تۆرک

کنچمیش لر دوز دئییب چینلی لرده عهد، وفا اولماییب

یالان دیگیل سیزین سئوگینیز کین دیر چین تۆرکۆنۆن قارنبندا بیر دۆز باغیرساق یوخ دبر،

چینلی تۆرکده ایسه وفا اولسایدی، دۆنیانی چترینین آلتینا آلاردی.»

ایسگندر تۆرکۆن اوردوسونو گۆرۆب اۆره‌گینه قورخو دۆشور. خان‌لار خانین ایسته‌دیگی ده بو ایدی. او بیر داهه ایسگندرین یانینا گلیب دئیر: «سۆزۆمۆز سۆز دیر. قوشونومو اونا گۆره قوشونووا یاخین گتیردیم کی گۆره‌سن ییز تۆرکلر ساواشدان قورخان دیگیلک. آنجاق سنین حؤکمران‌لغین آلاهن ایسته‌دیگی بیر حؤکمران‌لیق دبر. ییز ده بو اۆزدن سنه قارشې ساواشماقدان‌سا، بارېش ایچینده دوست اولماغی سئچدیک.» ایسگندر خان‌لار خانیندا بو جلدلیگی، ذکانی گۆرۆب اونی سئودیگی اۆچۆن او بیر ایل خراجدان دا واز کئچیر. بو سیاسی قازانچې باشقا شاه‌لارین ایتیردیک‌لری ایله توتوشدوردوقدا نیظامی‌نین گرچک بیر تۆرک‌چو اولدوغو مئیدانا چېخیر. ایسگندر زنگی‌لرین شاه‌بې اۆلدۆرۆر. دارانی اۆلدۆرۆب قېزې رۆوشنکی آلېر، آتسگاه‌لارې داغېدېب اۆلکه‌نی آله کئچیردیر. هیند شاهې قېزې، بیر فیلسوف، بیر حکیم و باشقا تاسی سیز تۆحفه‌لر وئیر. خان‌لار خانې باج وئرمکدن قورتولور، اوردوسوندا بیر نفرین بئله بورنو قانامېر، ایسگندر تۆرک یوردونا گیرمېر. ساده‌جه خان‌لار خانې ایسگندره بیر تۆرک کئیز هدیه‌یه ایدیر، اونی دا ایسگندر سئومه‌دیگی اۆچۆن گۆز آردې ایدیر. اما او تۆرک قېزې بیر شاه‌جا ایش ایره‌لی آپارېر.

خان‌لار خانې ایله ایسگندر بیر دوست‌لوق قورولتاپیندا بیر آرایا گلیب توی قورورلار. نیظامی حتتا بو تویدا بئله تۆرک اویقارلېغې‌نین (مدنیتینین) روم اویقارلېغې‌نا مئیدان اوخوماسینی سرگیله‌ییب موسیقی بۆلۆمۆنده اۆستۆنلۆگۆ تۆرک اویقارلېغې‌نین اوزان موسیقی‌سینه وئیر:

«نشسته به رامش ز هر کشوری غریب اوستاده و رامشگری

نواساز خنیاگرانی شگرف به قانون اوزان درآورد حرف.»^۲

«اوتورموش ادب‌له هر بیر اۆلکه‌دن اوستاد موسیقی‌چی‌لر، اوستاد رقص‌لار

درین دویقولار‌له موسیقی‌چی‌لر اوزان قانونوندا تئلی دیللندیریر.»

نیظامی بو بۆلۆمده خان‌لار خانې «تۆرک شاه» آدلاندېرېر:

«شه تُرک با خاصگان دیار به خواهشگری شد سوی شهریار»^۳

^۱ ۹۴۳ نظامی گنجوی، کلیات خمسه، مشهد: نشریات داریوش، ۱۳۹۶، ص.
^۲ <https://www.loc.gov/item/2017481612/> نظامی گنجه‌وی، خمسه، ال‌یازما نۆسخه‌سی، ۱۲۰۲ ه.ق.، آمئریکانین کونفرئسی‌نین کیتاب‌خاناسی، ص. ۸۷۴
^۳ ع.ق.، ص. ۸۷۳

«تۆرک شاه اۆلکه نین سئچیلیمیش لری ایله خاهیش-تمنا ایله شهریارا گئندی.»

بو تۆیدان سؤنرا خانلار خانې ایسگندردن آیریلېب اؤز اۆلکه سینه قایبتمالی اؤلور. نیظامی بو آیرېلېبې آشاغېداکې اۆچ بئیتده بئله جه آیدېر:

«شه نشه چو بنوشت لختی زمین اشارت چینین شد به خاقان چین

که گردد سوی خانهء خویش باز به اقلیم تُرکان کند تُرک تاز

جهانجوی را تُرک بدرود کرد به آب مژه روی را رود کرد.»¹

«شاهنشاه آرجا یئری یازدېقدا چین خاقانی نا بئله جه ایشاره اؤلدو

کی اؤ اؤز یوردونا قایبتمالی دېر تۆرکلرین توریاغېنا چاپمالی دېر

دؤنیا فاتتھیندن تۆرک ساغۇللاشدې گؤز یاشلارې'یلا اؤزؤنده جای آچدې.»

بو اۆچ بئیتین ایستراتژی اؤنمی ایسگندردین واختبندا چینین تۆرک توریاغې اؤلماسې دېر. نیظامی تاریخین بونجا اؤنملی فاکت لارېنی اؤز بدیی یارادېجېلېبېن گؤجؤ ایله تۆرکینی (تۆرک دیلینی) درباردان اوزاق توتماغا چالیشان بیر چئوره ده جانلی ساخلایا بیلیدیر. اؤ تۆرکۆن جۇغرافیاسېنا خمسە نین اُن گؤجلؤ، اُن سئویملی، اُن قودرتلی، پئیغمبرلیک مقامېنا چاندېرمېش بیر تاریخی شخصیتی نین، ماکئونیالی ایسگندردین دیلی ایله آشاغېداکې اۆچ بئیتده ایشاره ایدیر:

«ز کوه خزر تا بدریای چین همه تُرک بر تُرک بینم زمین

اگر چه نشد تُرک با روم خویش هم از رومیان کینه با روس بیش

به پیکار تُرکان این مرحله توان ریخت بر پای روس آبله»²

«خزر داغلارېندان چین دنیزینه بؤتؤن نیفوسو تۆرک گؤردؤم یئرن اؤزؤنده

باخمایاراق تۆرک ایله روم قۇھوم اؤلما دې، بیر ده روسلار اؤلان کینلری روملولاردان چؤخ دېر

بو آشامادا تۆرکلرین ساواشې'یلا روسلارېن آیاغېنا سو چیچه گې تۆکمک اؤلار.»

ایسگندر چین خاقانېندان آیریلدېقدان سؤنرا خۇراسان دان کئچیب اؤز یوردونا دؤنمه گې دؤشؤنؤردؤ. آنجاق آبخازلارېن باش چېسې اؤنون یولونا چېخېب روسلارېن ظؤلمؤندن ایسگندره گیلئی ائله ییر. اؤ ایسگندردین برده حاکیمی نوشابه یه اؤلان سایقېسېنی بیلیردی. روسلارېن برده یه سالدېرېب چالېب چاپماق لارېنی، اؤلری یاندېرېب اینسانلارې اؤلدؤرمک لرینی، نوشابه نی اسیر توتدوق لارېنی ییر-ییر ایسگندره دئییب اؤنو دلی یه چئویردی. ایسگندر بو بؤلؤمده روسلاردان اینتیقام آلاجاغېنا سؤز وئیر. اؤنا گؤره ده یولونو قېپچاق (قیفچاق) چؤلؤندن سالب روس اۆلکه سینه یؤلا دؤشؤر.

ایسگندردین شرف نامه ده کی ساواشلارېنېن اُن اوزونو ایسگندردین قوشونو'یلا روسلار آراسېندا اؤلان ساواشلارې دېر. بو ساواشلار یئددی آشامادا روسلارېن ائنیلمه سینه جن ایره لی گئدیر. نیظامی چؤخ اینجه لیک'له بو بؤلؤمده روسلارېن آنتروپؤلؤژی، سؤسیؤلؤژی پسیکؤلؤژی، میلی کیملیک، ائکونؤمیک دوروملارې و باشقا

¹ ع.ق.، ص. ۸۷۷

² ع.ق.، ص. ۸۸۷

اۆزللیک لرینی چوخ مهارت'له اؤخوجویا چاتدېرېر. عثینی حالدا، بۆتۆن قۇنشولوقدا اولان باشقا خالق لارېن روس لارا
اولان باخېشېنېن کۆک لرینی ده اوستالېق'لا آچېقلايېر. نيظامی نین واختېندا قۇنشو خالق لارېن روس لارا اولان باخېشېنې
دقیقلشدیرمک اۆچۆن اولنلاردان نئجه اؤرنک گتیرمه لی ییک.

«اگر داد نستاند از خصم شاه خدا باد یاری ده دادخواه
بیینی که روسی در این روز چند به روم و به ارمن رساند گزند
ستانند کشور، گشایند شهر که خامان خلقدن و دونان دهر
همه رهنانند چون گرگ و شیر به خوان نادلیرند و بر خون دلیر
ز روسی نجوید کسی مردمی که جز گوهری نیستش ز آدمی
اگر بر خری بار گوهر بود به گوهر چه بیی، همان خر بود.»^۱
«دۆشمندن اینتیقام آلماسا شاه آلاسه ایمداد دیله یه نین کؤمه گی اولسون !
گؤررسن روس نئجه گؤنۆن ایچینده وورار روما زیان بیر ده اُرمنه
آلارلار اۆلکه نی، آچارلار شهری او خالق لارېن خامی، دهرین آلاچاغی
هامېسې یۆل کسن قورد دېر، آرسلان دېر؛ قان تۆکمه گه قۇچاق، سؤف ره یه قۇرخاق دېر
روس لاردان هئچ کیمسه اینسان لېق گؤدمز؛ بریزکدن باشقا هئچ نه گؤرۆنمز
إششه گین یۆکۆ لعل اولسا یا گؤوهر، لعل-گؤوهره باخما، همین إششک دیر.»
باشقا بیر بئیتده ایسه بئله یازېر:

«جگر خوردن آیین روسان بود می و نقل کار عروسان بود.»
«جیگر یئمک روس لارېن آیین دېر می ایله نۇغول ایسه گلین لرین ایشی دیر.»
نیظامی حتتا خۇسرووون اۆلۆمۆنه دۆزه بیلمه ییب اۆلۆسۆنۆن یانېنا اوزانېب اۆلن شیرین ین جان وئردیگی بۆلۆمده بئله
روس لارا ساتاشماقدان واز کئچه بیلیمیر. بو بۆلۆمۆن سۆن بئیت لرینده بئله یازېر:
«چو باشد مطرب زنگی و روسی نشاید کرد از این بهتر عروسی.»
«قره چی (زنگی) ایله روس مۆطروب اولار'سا، بوندان داها یاخشی توی إتمک اولماز.»

بو بئیت اُصلینده آتا-بابا لارېن دئدیگی بو حیکمتلی سۆزۆن فارسېجا چئویرمه سی دیر: «إلچیسى گۆنۆم اولانین باشېنا
کۆلۆم اولار!»

خان لار خانی ایسگندره بیر کنیز باغېشلامېشدې. ایسگندر سئومه ییب اونوتموشدو. او کنیز ایسگندر ایله
روس لارېن ساواشېندا اۆچ دفعه روس قۇشونونا سالدېرېب قۇشوندان اۆلدۆرۆر. آنجاق اۆچۆنچۆ دفعه روس لارېن
قۇشونونداکې عثیبه جر دئو او قېزې اسیر توتوب روس قۇشونونا وئیر. ایسگندر او دئوی اسیر توتوب اونا مرحمت

گۆرستدیکدن سؤنرا اؤ دئو ایسگندره قول لوق اتمک اؤچۆن روس اؤردوسونا سالدیریب چۆخلو روس اؤلدۆردۆکدن سؤنرا همین قهزې قۇلتوغونا ووروب ایسگندرين تاپېسېنا قايتارې. ایسگندر او قهزې تانېیر. آما بو دفعه اوندان خوشو گلمیشدی. نیظامی اؤ ایکسی نین آراسېنداکې دانېشېق لاردان رۇمانتیک بیر تابلۇ یارادېر. کنیز ایسگندره دئدیگې بئیت لرده اؤز میلی کیم لیگې و گلدیگې اؤلکھ نی بئله جه آچېقلاير:

«مگر دید شه تُرکی روی من که چون خال من گشت هندوی من؟»¹

«اؤلمايا شاه منیم اؤزۆمۆن تۆرک لۆگۆنۆ گۆردۆمۆ، خالیم تک هیندوما دۆندۆ؟»

بو بئیتده نیظامی «تۆرک لۆک» سۆزجوگۆنۆ صیفت یاخود علامت اؤلاراق قهزین اؤزۆنۆن گۆزل لیگینه ایستیعاره کیمی ایشله دیدیر. آزا سؤنرا، ناغېلېن قالانیندا اؤ کنیز ایسگندره بئله دئیر:

«مکن تُرکی ای میل من سوی تو که تُرک توام بلکه هندوی تو

باین آسمانی زمین توام ز چینم ولی درد چین توام.»²

«تۆرک لۆک ایلهمه، ای مئیلیم سنه کی سنین تۆرکۆن آم، بلکه هیندون آم.»

«گۆیدن اؤلماغېما باخما، سنین هیندون آم؛ چین دن آم، آما دردینه درمان آم.»

نیظامی نین دری دیلینده یازدېغې ایکینجی بئیتده ایکی دفعه «چین» سۆزجوگۆ ایشله نییدیر. بیرینجی «چین» تۆرکۆستان اؤلکھسی، ایکینجی چین ایسه غمدن، غۆصه دن اؤزه دۆشمۆش قهزېش لارا ایستیعاره ایدیر. نیظامی اؤ کنیزه وئردیگې دیگهره گۆره ایقبال نامه کیتابیندا دا اؤنون ناغېلېن آردېغې گتیریب تۆرک اؤلدوغونو بیر داها وورقولاير .

نیظامی شرف نامه کیتابی نین باشلانېش لاریندا بو کیتابېن خېضر بئېغمبر طرفیندن اؤنا تعلیم اؤلدوغونو ایددیعاً ائدیگې بۆلۆمده خېضر بېن دیلیندن باشقا میللت لره اؤلان باخېشېنې بئله جه آچېقلاير:

«خم نقره خواهی و زربنه طشت ز خاک عراقت نباید گذشت

ز ری تا دهستان خوارزم و جند لویدی نبینی بجز لور کند

بخاری و خزری و کیلی و کرد بنان پاره هستند هر چهار خورد

نروید گیاهی ز مازندران که صد نوک زوین نبینی در آن

ز مازندران ناید الا دو چیز یکی دیو مردم دکر دیو نیز.»³

«گۆمۆش خوم'لا قهزېل تئشت ایسته سن، عیراق تورپاغېندان کئچمه مه لی سن

رئى دن توت خارزم ایله جند هئچ آوادان لېق گۆرمزسن یالنېز کالالا کند،

بوخارالی، خزری، گیلک ایله قورد (کۆرد) هامېسې بیر پارچا چۆره گین آلاچاې دېر،

اوجوندا یۆز سۆنگۆ اوجو گۆرۆلمه میش مازانداران دا هئچ بیتکی بیتمز،

گلمز باشقا هئچ نه مازانداران دان آنجاق بیر دئو خالق گلر ایکینجیسی ده دئو.»

¹ ع.ق.، ص. ۹۱۶

² ع.ق.، ص. ۹۱۷

³ ع.ق.، ص. ۷۱۳

نیظامی یئددی گۆزل اثرینین خئیر ایله شرین ناغلبنداکې بۆلۆمۆنده شرین اۆلدۆرۆلدۆگۆ یئرده ده شری اۆلدۆرن قوردا (کۆرده) گۆره یازبر:

«کرد خونخوار رفت بر اثرش تیغ زد وز قفا برید سرش»^۱

«قان سۆران قورد (کۆرد) شرین ایزی ایله گئتدی، قېلینچ چالېبان کلله سینی کسدی.»

شرفنامه اثرینده ایسه ایسگندر مککه سفریندن قاییتدېقدا عیراق تورپاغېندان وطنینه قاییتماق ایستهیر. آما بو آندا آذربایجان باشچېسېنې گۆندردیگی لچې اؤنون یولونا چېخېب ارمند ده (نوشابه نین باشچې لېغې 'یلا تیغلیس ایله برده کیمی شهرلری ایداره ایدن برده خان لېغېندا)^۲ آتشرستلیک ایدن بیر چته نین خالقا ایدن ظۆلم لرین ایسگندره خبر گتیریر. ارمین قۇچولاریې اؤز باشینا ییغېب یئرلی اهالییه ظۆلم ایدن بو چته نین باشچېسې عادی بیر قورد (کۆرد) اؤغلو ایدی. نیظامی اؤنا گۆره بئله یازبر:

«در آبخاز کردی است عادی نژاد که از رزم رستم نیارد بیاد

دلیران ارمن هواخواه او کمر بسته بر رسم و بر راه او»^۳

«آبخازدا عادی بیر قورد (کۆرد) اؤغلو وار، رۆستمین ساواشېن هئچ آنېسامېر

ارمن قۇچولاری هاوادی دېر یولونا، آینېنا بئل باغلا یېدېر.»

نیظامی یاراتدېغې بئش کیتابدا هارادا گۆزل لیک، کامال، صاف لېق، اؤره گې تمیز لیک، عدالت و باشقا اؤلوملو صیفت لردن یازدېقدا «تۆرک» ایشله دیر، آما یۇخاریداکې – و بو مقاله ده یئرین آز اۆلدوغونا گۆره گتیره بیلمه دیگیمیز – بئیت لرده تۆرک لردن باشقا خالق لارا گۆره یازدېغې بۆلۆملرده چوخ دا مؤثبت بیر باخېشې اؤلمادېغېنې آیدېنجاسېنا آیدېر. اؤرنک اۆچۆن، یۇخاریداکې بئیت لرده قوردلارا (کۆردلره) «قان سۆران»، «عادی»، «چۆرک اۆچۆن آلچالان» کیمی آشاغېلایېچې صیفت لر ایشله دیر. بو حساب 'لا نیظامی هئچ واخت اؤ میللت لره منسوب ائدیله بیلمز. کلاسیک دؤنیا ادبیاتېندا اۆلدوغو کیمی نیظامی ده یازدېغېنې بۆتۆن دؤنیا اۆچۆن یازدېغېنا باخمایارق، اؤز میللی تعصۆبۆنۆ آیدېنجاسېنا اعلان اتمکدن واز کئچمیر و اؤز میللی کیم لیگینه اؤلان تعصۆبۆنۆ اؤز طبیعی حاققی کیمی ایستیفاده ایدیر.

نیظامی نین وطنی

نیظامی نین وطنینه گلدیکده اؤ بیر بئیتده هانسی شهردن اۆلدوغونو آچېقجاسېنا بیلدیریر:

«نیظامی که در شهر گنجه شد شهر بند مباد از سلام تو نابهره مند.»^۴

«نیظامی گنجه نین وطنداشی اۆلدو کی سنین سلامېندان پای سېز اؤلماسېن.»

^۱ ع.ق.، ص. ۴۹۶

^۲ حموی یاقوت، معجم البلدان، المجلد الاول، بیروت: دارصادر، ۱۹۷۷م، ص. ۱۶۰.

^۳ ۸۷۵ نظامی گنجوی، کلیات خمس، مشهد: نشریات داریوش، ۱۳۹۶، ص.

^۴ <https://www.loc.gov/item/2017481612/> نظامی گنجه وی، خمس، ال یازما نۆسخه سی، ۱۲۰۲ ه.ق.، آمئریکانېن کونقرئسی نین کیتاب خاناسې، ص. ۷۰۲

آل یازما نۆسخه سینده اولان عئینی بئیت ۲۰۱۷-ده داریوش نشریاتی، مشهد شهرینده چاپ اولموش ایکی جیلدلیک کیتابین ایکینجی جیلدینده ده وار. بونا باخمایاراق بعضی لری اؤنو باشقا شهرلردن اولدوغونو ایددیا ایدیر. عئلمی باخمیدان اساس سبز اولان بو ایددیا گؤره خمه سین متینده کی سئمیوتیک ایشاره لر ایله ده نیظامی نین گنجه شهریندن آذربایجانلی اولدوغونا سندلر گتیرمه لی بیک .

قورولوشچولوق (structuralism) ادبی تنقید نظریه سی دیلچی عالیم، سؤسورون آراشدیرمالاری'یلا مئیدانا چبخدی. سؤنرالار گئندیکجه یئنی آلدیدیری (New criticism) نظریه سی ایله ایره لی گئتدی. بو یاناشمادا هر هانسی بیر متنی تنقید اتمک اؤچون اؤنجه لر دیلین متینده اولان علامت لری دیققه ته آلب آنالیز اتمه گی نظرده توتوردو. آما یئنی آلدیدریده اترین آرخاسیندا اولان یازارین بئینیندن کئچن لر دیلین اؤزؤنؤن، بیجیمینین، ایلجه ده متنین رسمی اؤزل لیک لریندن چوخ آز اؤنملی گؤرؤنؤر. ویست ایله بیردزلی نین یازدبقلاری آچار مقاله ده یازیر: «متنی آنلاماق اؤچون یازارین اؤزکئچمیشی (autobiography) یا تاریخی کیمی آرتیق اولان اؤزل لیک لری آریا چکمه گه احتیاج یوخ دیر. بؤتون احتیاجیمیز اولان صفحه نین اؤزینده کی سؤزجوک لر دیر؛ آنلام ایسه متندن آلبنیر.»^۱ سؤسورون ایکیلی قارشیت لار (binary opposits) نظریه سینین داها دیق آراشدیران آ. ژ. قرایماس قارشیلقلی ایشله یین سئمانتیک واحدلری اؤنردی. او بو واحدلری «سئمس» آدلاندیریب آنلامین بو ایکیلی قارشیت لارین آراسیندان یاراندیغینی مباحیته ایدی. بعضی قارشیلقلار اؤرنک اؤچون بونلار دیر:

ایشیق — قارانلبق

یوخاری — آشاغی

اثرکک — دیشی

بو قارشیت ایکیلی لر بؤتون آنلام یاراتمانین اؤنچول قورولوشو دیر.^۲ بو نظریه یه دایاناراق نیظامی نین اثرلرینده کی متنین ایچیندن قارشیت ایکیلی اولاراق (گئت — گل) آنلام لارینی سئچسک، اؤنون دؤغما وطنینی اؤز یارادبیجی لیبغیندان آیدنجاسینا ایثبات اده بیلیمیش اولاریق .

خؤسرو- شیرین اؤزینده، بهرام شاه خؤسرو پرویزدن قاجدیغی بؤلؤمده نیظامی بئله بیر بئیت یازیب:

«به صد نیرنگ و داستان راه و بیراه به آذربایگان آورد بنگاه»^۳

«یؤز حیله، داستان'لا یؤلدان دؤلاییدان آذربایگانا گتیردی قرارگاهینی.»

شرف نامه اؤزینده ایسگندر عجم (عرب اولمایان یوردلار) یوردوندا آتشگاه لاری داغبتماق اؤچون اؤنجه ایرانندان باشلایب اؤرادان آذربایجانا گلیر. نیظامی بو تاریخی گلیشی بیر بئیتده بئله یازیر:

«وز آنجا به تدیر آزادگان در آمد سوی آذربادگان»^۴

^۱ Nayar P. K., Contemporary Literary and Cultural Theory from Structuralism to Ecocriticism, Delhi: Longman, ۱۲ Pearson, 2010, ISBN 9788131727355, ع.ق.، ص. ۳۴

^۲ ع.ق.، ص. ۳۴
^۳ <https://www.loc.gov/item/2017481612/> نیظامی گنجهوی، خمه، آل یازما نۆسخه سی، ۱۲۰۲ ه.ق.، آمئریکانین کونفرئسی نین کیتابخاناسی، ص. ۱۶۶

^۴ ع.ق.، ص. ۷۹۲

«افرادان آزاد اینسانلار تدبیرینده چېخب گلدی آذربایجانا دؤغرو.»

بهرام شاه دا بؤیوک ایسگندر ده ایرانندان چېخب آذربایجانا گلیر. هر ایکی بئیتده «گلمک» حرکتی نظامی نین گؤزؤندن گلمک ساییلر. نظامی دؤغما وطنی آذربایجاندا، گنجه شهرینده اولدوغو اوچون باشقا جوغرافیایانان چېخب اونون یاشادبعی یوردا دؤغرو گلیرلر. عئینی حالدا هر ایکی بئیت ده او تاریخده آذربایجان جوغرافیاسینین بوتؤو بیر واحد اولدوغونو آیدینجاسینا آنلاماقدا دیر .

ایسگندر مککه زیارتیندن دؤندؤکده عیراقدا اولارکن آذربایجانندان ایسگندره دؤغرو بیر ایچی گئدیر. نظامی بو گئدیشی بئله یازیر:

«بریدی درآمد چو آزادگان ز فرمانده آذربادگان»¹

«بیر ایچی آزاد اینسانلار کیمی چېخب گلدی آذربادئقان خانی طرفیندن.»

بو بئیتده ایسگندر عیراقدا دیر. آذربایجانندان چېخب گن ایچی ایسگندرین اولدوغو مکانا دؤغرو چېخب گلیر. ایسگندره گلش، نظامی یه گئدیش آنلامیندا دیر .

آذربایجان تورپاقلارینا ایلگیلی اولان ایکینجی تاریخی اولای ایسگندرین شیروانندان کئچیب دریند دووارینا سالدیرماسی دیر. نظامی ایسگندرین شیروان تورپاقلاریندان کئچیب گئتمه سینی بئله یازیر:

«به دهلیزه آن برگذرگاه سخت ز شروان چو شیران برون ید رخت»²

«یول وئرمز دهلیزدن او چتین یولدان شیروان دان شیرلر کیمی چکیلیب گئندی.»

بو بئیتده ایسه نظامی آذربایجانین گنجه شهرینده یاشاماقدا دیر. شیروان آذربایجانین باشقا بیر شهری دیر. آذربایجانین شیروان شهریندن چېخب درینده دؤغرو گئدن ایسه ایسگندر دیر. آیدینجا گؤرؤندؤگؤ کیمی قارشبت ایکیلی (گل – گئت) واحدی نظامی نین آذربایجانلی اولدوغونو اثبات ائده بیلیر .

سؤنوجلاما

نظامی نین دؤنیا ادبیاتینداکی یؤکسک یئری، إلهجه ده اونون یارادبعی لبعی یؤزلر ایل دیر دؤنیایا گؤن کیمی ایشیق ساجماقدا دیر. بونجا بؤیوک بیر میلی-معنوی دیگه ری اؤزؤنؤنکو بیلیمک آلبتته هامبئی طاماهلاندیرا بیلر. آنجاق نظامی یارادبعی لبعی نین درین اینجه لیک لرینده اونون آنا دیلینده یازماسینی یاساق ایدن شاهلارا، خاقانلارا قارشئی آنا دیلی و میلی کیم لیگینی قوروماق اوچون درین ایزلر میراث قویوبدور. دئمک اولار هئج بیر شاعیر، میلی دؤشؤنجه نین یوکسلدیگی ۱۹-جو-۲۰-جی یؤزایل لیک لرده میلی دؤشؤنجه نین، میلی روحون اوستادی خلیل رضا اولوتورک بئله، نظامی جه «تورک»، «تورکی»، «تورک تاز» سؤزجوک ریئی اؤز یارادبعی لبعیندا ایشلتمه ییب دیر. او اؤز یوکسک ادبیاتین اینجه لیک لری ایله اؤز میلی کیم لیگینی، آنا دیلینی، آنا یوردونون، هابئله او واختداکی دؤنیا تاریخی، دؤشؤنجه سینی، میلی-معنوی دیگه لرینی

¹ ع.ق.، ص. ۸۰۸

² ع.ق.، ص.

آیدېنجاسېنا چاغداش اؤخوجويا چاتدېرماق لا اؤنلاری قۇرويا بيليبيدير. نيظامی بۇيۇك آذربايجان شاعیری، تۆرك اؤغلو
تۆرك دير.

قايناق لار:

اينگيليسيجه

- . Badirkhanov A. The Road to Freedom, translated into English and illustrated by: A. Ahmadoghlu, Washington DC: Book Writing Experts, 2023, 142 pp., The Historical Geography and Nationality of Azerbaijan, Pp. 91-105
- . Nayar P. K., Contemporary Literary and Cultural Theory from Structuralism to Ecocriticism, Delhi: Longman, Pearson, 2010, ISBN 9788131727355, 371 s.
- . Pecora V. P., Nations and Identities: Classic Readings, Massachusetts: Blackwell Publications Ltd, 2001, 379 p.
- . Rosenberg D., World Mythology, NTC publishing group, Lincolnwood, Illinois, USA, 1994, 584 p.

دريجه

- . نظامی گنجوی، خمسه، نسخه دست نویس، ۱۲۰۲ هـ. ق.، کتابخانه کنگره امريکا، ۹۵۰ ص.
(<https://www.loc.gov/item/2017481612/>)
- . نظامی گنجوی، کلیات خمسه، مشهد: انتشارات داریوش، ۱۳۹۶ هـ. ش.، ۱۱۶۸ ص.

عربيجه

- حموی یاقوت، معجم البلدان، المجلد الاول، بیروت: دارصادر، ۱۹۷۷ م، ۵۴۰ ص.

NİZAMİNİN MİLLİ KİMLİYİ İLƏ VƏTƏNİ

GİRİŞ

Nizami yaradıcılığını araşdırmış oriyentalistlər onun yazdığı dilə baxıb Nizamini Fars şairi kimi tanıyırlar. Bu yanaşma o bilginlərin çabasının elmi bir yanaşma olduğunu sorqular altına aparır. XX-XXI-nci yüzilliklərdə elmi dərəcə almağa çalışan akademiklərin hamısı hansı dildə yazdıqlarına baxmayaraq aldıkları elmi dərəcənin dünya səviyyəsində olduğunu doğrultmaq üçün ingilis dilində neçə məqalə yazmalıdır. Bu hesab'la o alimlərin hamısını ingilis kimliyi ilə tanımaq doğru olarmı? Nizami də bənzər bir durumda başqa dildə yazmaq zorunda qalıb. O özü bu sorunu iki yerdə açıqlayır. Birinci yerdə Xosrov-Şirin mənzuməsi ilə şöhrət qazanmış Nizamiyə Şirvanşah bir namə (məktub) yazıb elçisi ilə şairə göndərir. Bu namədə Şirvanşah Xosrov-Şirin mənzuməsi əsərindən həzz aldığını vurqulayaraq Nizamidən Məcnunun sevgisinə görə tam yeni bir əsər yaratmasını istəyir. Amma eyni halda ona hansı dildə yazmasını da beləcə tapşırır:

این تازه عروس را طرازی در زیور پارسی و تازی
کابیات نو از کهن شناسم^۱ دانیکه من این سخن شناسم

Orijinal mətndən gətirdiyimiz bu beytlərdə Şirvanşah Nizamiyə beləcə demək istəyir:

“Ərəbi ilə Parsi bəzəyində Bəzəməlisən bu taza gəlini
Bilirsən bilirəm yalnız bu dili Ki tanıtsın köhnədən yeni beyti.”

Ardıca da Nizamiyə belə yazır:

بنگر که ز حقهء تفکر در مرسلهء که می‌کشی دُر
ترکی صفت صفای ما نیست ترکانه سخن سزای ما نیست
آن کز نسب بلند زاید او را سخن بلند باید^۲

“Bax gör düşüncənin qələmi ilə kimin yolladığında inci çəkirsən
Türki səfamızın sifəti dəyil Türki söz bizlərə yaraşan dəyil.
Yuxarı soydan gələn birisinə Yuxarı söz gərəkdir ki deyilə.”

Özünü Yəzdgirdin soyu bilən Şirvanşah özünü Türklərdən üstün bilib Türki dilini öz məqamına yaraşdıra bilmir. Ona görə də Nizamiyə əmr edir Türki dilində yazmasın. Əlbəttə Nizami

¹ <https://www.loc.gov/item/2017481612/>, Nizami Gəncəvi, Xəmsə, Əlyazma nüsxəsi, 1202 h.q., Amerikanın Konqresinin kitabxanası, s. 544

² eyni qaynaq

Şirvanşahın sözündən çıxma bilməzdi. Çünki, öz dediyinə görə, o Şahın qulluq halqasını qulağına taxınca iş işdən keçmişdi:

از دل به دماغ

«چون حقه شاه یافت گوشم

رفت هوشم

نه دیده

نه زهره که سر ز خط بتابم

که ره به گنج یابم»^۱

“Şahın hoqqası qulağıma dəydikdə

Ağlım ürəyimdən beynimə çıxdı

Əmrdən çıxmağa ürəyim yox dı

Dəfinəni tapmağa da gözüm yox idi.”

Nizaminin oğlu Məhəmməd də atasına Şirvanşahın sözündən çıxmamağı məsləhət görür.

İkinci yerdə Nizami “Yeddi Gözəl” kitabının niyə yazdığına görə öz fikirlərini təmsil yoluyla anlatmağa çalışan hikmətli sözlər və öyüdlər bölümündə hökumətin onun ana dilinə qarşı olan siyasətini çox mühafizəkarlıqla tənqid edərək yazır:

«من که مشکل گشای صد گره

دهخدای ده و برون دهم

گر درآید ز راه مهمانی

کیست کو در میان نهد خوانی؟

عقل داند که من چه می‌گویم

زین اشارات که شد چه می‌گویم

نیست از نیستی شکست مرا

گله زان کس که نیست هست مرا

ترکی‌ام را در این حبش نخرند

لاجرم دوغبای خوش نخورند.»^۲

“Mən ki yüz düyünü açan kişiyəm

Kəndin içi, dışının kətxudasıyam,

Qapıdan bir qonaq içəri gəlsə

Məndən başqa süfrə açan kim olar?

Ağıllılar bilir mən nə deyirəm

Bu işarədən nə demək istirəm,

Yox olmaqdan zərrəcə qorxum yoxdur

Gileyim gözə görünməyəndəndir,

Türkimi Həbəşistanda almazlar

Ona görə yaxşı dovğa yeməzlər.”^۳

Nizami bu beytlərdə hakim təbəqənin Türki dilinə olan münasibətini göstərmək istəyir. Azərbaycan ölkəsinə hakim olan şah hökumətdə qalmaq üçün Şahlar şahına xərac verməli idi.

¹ e.q.

² e.q., s. 364

³ Bu məqalədə orijinal mətndən çevirmələrin hamısını A. Əhmədov özünü çevirib.

Eyni halda şahlar şahının tərəfindən seçildiyi bir hökumət başçısı olduğuna görə üstədən gələn əmrlərinə də qatlanmalıydı. Nizami də bir düşüncə adamı olduğuna görə bu duruma dözsə də, durumu çox ehtiyatlı biçimdə tənqid etmək ilə niyə Türki dildə yazmağa icazəsi olmadığını açıqlayır. Həbəşistanlılar kimi kobud davranıb Türki dilində yazmaq icazəsi verməyənlər yaxşı dovğa yemək nemətindən məhrum olurdu. Yaxşı dovğa yüksək səviyyəli yaradıcılığa bir bədii istiarə kimi işlənidir. Nizami öz ana dili, Türkidə yazsa idi nə yazardı, demək istəyir.

Türki dilində yazmamağın üçüncü nədəni Şərəfnamə kitabının başlarında açıqlanır. Nizami burada Peyğəmbərlərə pir olub ürəyi təmiz insanları "Yaşam suyu"na aparıb çatdıran Xızırın ələyinə əl atır. Şərəfnaməni yazmaq üçün Xızır Nizaminin yuxusuna gəlib ona beləcə yol görsədir (göstərir):

«مرا خضر تعلیم‌گر بود دوش
به رازی که نامد پذیرای گوش
پسندیدگی کن که باشی عزیز
پسندیدگانت پسندیده نیز
مگو آن چه دانای پیشینه گفت
که در دُر نشاید دو سوراخ سفت
تو گوهر کن از کان اسکندری
که اسکندر خود آید به گوهرخری
میانجی چنان کن به رای صواب
که هم سیخ بر جا بود هم کباب
چو دلداری خضرم آمد به گوش
دماغ مرا تازه تر گشت هوش
چو در من گرفت آن نصیحت‌گری
زبان برگشادم به دُر دری.»^۱

“Dün gecə Xızır mənə dərs verirdi
Əziz olmaq'çün bəyənilmiş iş gör
Qabaqkı bilgə deyənləri demə
İsgəndər kanından bir Gövhər yarat

Qulağıma dəyməmiş bir sir deyirdi
bəyənilsin də qoy səni bəyənenlər.
Bir incini ikinci dönə dəlmə.
İsgəndər özü gəlsin gövhəri sat.

¹ <https://www.loc.gov/item/2017481612/>, Nizami Gəncəvi, Xəmsə, Əlyazma nüsxəsi, 1202 h.q., Amerikanın Konqresinin kitabxanası, s. ۷۱۲-۷۱۳

Elə düzgün bir araçılıq eylə
Xızırın ürək verməsi xoş gəldi
O öyüd vermək məni elə tutdu

şiş də yanmasın, yanmasın kabab da.
Beyinimdə zeyinim təzələndi.
Dəri incisində bu dilim ötdü."

Nizami bütün yaradıcılığı boyu üç yerdə niyə "Türki" yox "**Dəri**" dilində yazdığının nədənlərini bizə çatdırmaq istəyir. Hər üçündə də, əslində Nizami etnik kimliyini aydıncasına oxucuya çatdırır. Nizami etnik olaraq Türk, dili də Türki dir. İki qabaqkı açıqlamasında hakimiyyət tərəfindən "**Dəri**" dilində yazmağa məcbur olduğunu bildirsə də, üçüncü açıqlamada mənəvi bir qaynaq üzərindən başqa dildə yazdığını söyləyir. Təbii olaraq siyasi açıqlamadan inamcıl (etiqadi) bir açıqlamaya üz tutub ilham üzərindən Xızıra sığınması ilə bəlkə də dil sorunu basqısını özünün də hökumətin də boynundan açmaq istəyir.

Bundan başqa, "**Dəri**" sözcüyünü iki ayrı beytdə də gətirir. Şərəfnamə kitabının yuxarıda gətirdiyimiz bölümündə "**Dəri** dilində nəzm yazmaq Nizaminin işi, **Dəri** dilində şer yazmaq ona yaraşan dır" deyir:

«نظامی که نظم دری کار اوست

دری نظم کردن سزاوار اوست.»^۱

Son olaraq "İqbalnamə" kitabının son səhifəsində də yazdığı əsərin "**Dəri**" dildə olduğunu belə vurqulayır:

«به پایان شد این داستان دری

به فیروزفالی و به نیکاختری.»^۲

"Sona çatdı bu **Dəri** dastan burda yaxşı bir bəxt ilə, yaxşı bir şansla."

Nizaminin yazdığına dayanaraq hakimiyyətlər tərəfindən dəstəklənib yayılmış dil farsıca yox **Dəri** dili olub. Ata-baba deyimlərimizdən hələ də dilimizdə işlənən "**Dəri-vəri** demək" termini anlaşılmaz, bir-birinə ilgisi olmayan sözlər deyən birisinə deyilir. Bu deyim hətta farsların da arasında işlənməkdədir.

Son olaraq Nizami Xosrov-Şirin mənzuməsinin sonlarında Şirinin ölümü ilə yaşam yoldaşı Afaq xanımın ölümünü anıb yazdığı doqquz sətirlik bir mərsiyədə (elegiyada) Afaq xanımın Qıpçaq Türklərindən olduğunu yazaraq yoldaşının da özünün də Türk olduğunu bir daha vurqulayır:

«جو ترکان گشته سوی کوچ محتاج

¹ e.q., s. ۷۱۴

² Nizami Gəncəvi, Xəmsə Topplusu, Məşhəd: Daryuş Nəşriyyatı, 2017, s. 1168

به ترکی داده رختم را به تاراج
اگر شد ترکم از خرگه نهانی،

خدایا ترکزادم را تو دانی.»^۱

“**Türklər** kimi köçə möhtac olubdur

ev-eşiyimi türklüklə dağıdıbdır.

Türküm bu uca çadırdan gizləndisə,
bilərsən.”

İlahi, **Türkdən** doğulmuşumu sən özün

Nizaminin sadaladığımız beytlərdə aydıncasına Türk olduğunu öz dilindən dinlədik. Ancaq üstəlik onun Türk təəssübünü də əsərlərində görüncə heç bir şairin Nizamicə türk kimliyinə düşkün olduğunu görə bilmərik.

MƏTN

Nizaminin etnik kökü yaxud milli kimliyi XX-nci yüzilliyin sonlarından başlayaraq daha gərgin bir durumda dartışmalara meydan oldu. Köhnə imperatorluqların çökməsi, somurqaçılığın bəyənilməzliyi, millətlərin özağalıq məntiqi, bağımsızlıq sevdası milli oyanışın birbaşa verimi idi. Özləşməyə üz tutan millətlər öz milli-mənəvi dəyərlərini dərinlən tanıyıb dünyaya öz milli dəyərləri kimi tanıtdırmağa başladılar. Bu ortamda əski düşüncələrin zəncirindən qurtula bilməyib yenidən imperatorluq xülyasına düşən bəzi millətlər başqa millətlərin varlığını belə özlərinə sığışdırma bilməyib onların maddi-mənəvi var-dövlətinə əl qoymaq istədilər. Nizaminin milli kimliyi də bu əski düşüncədən çıxma bilməyənlərin xülyasında yiyələnmək istənilən mənəvi sərvətlərdən idi.

Lakin Nizami sanki o vaxt bu durumu düşünürmüş. Ona görə də yaratdığı beş kitabında elə dəqiq izlər buraxıb ki onun milli kimliyi, ana dili, yaşadığı şəhəri və ölkəsi, Gəncə şəhərinin Şənbə gecəsindəki zəlzəlesi, o vaxtdakı yerli dövlətin o zəlzələdəki avadanlıq işləri, yerin kürəvi olmasına işarəsi, dini inamı, əxlaqiyyat (etika), başqa xalqlara olan münasibəti, oxuduğu dillər, kitablar, siyasi düşüncəsi, hökumət fəlsəfəsi, dünya mifləri, hətta arzuladığı “Mədinə-yi Fazilə”si (Yutopiyası) belə aydıncasına anlaşıla bilər.

E. Renan yazır: “Hər bir ulus yaşar bir ruh, ruhani bir prinsip dir. Əslində bir olan iki şey bu ruhu oluşturun (təşkil edir). Biri keçmiş, biri də gələcəkdir. Biri zəngin bir mirasın birlikdə malik olmaq anıları, ikinci isə birlikdə yaşamaq istəyi, ata-babalardan qalmış dəyərli bir mirası birlikdə qorumaq iradəsi dir.”² Ardıca da yazır: “Bir ulus böyük bir həmrəylik dir.

¹ <https://www.loc.gov/item/2017481612/>, Nizami Gəncəvi, Xəmsə, Əlyazma nüsxəsi, 1202 h.q., Amerikanın Konqresinin kitabxanası, s. 328

² Pecora V. P., Nations and Identities: Classic Readings, Massachusetts: Blackwell Publications Ltd, 2001, s. 174

Bu həmrəylik keçmişdə vətəndaşların fədakarlığı ilə, gələcəkdə də bu fədakarlıqları edə bilmək düşüncəsindən yaranır.”¹ Nizami Azərbaycan xalqının ruhunda yaranıb yaşanmış gözəllikləri, milli-mənəvi dəyərləri gələcək nəsillərə dəyərli bir miras kimi buraxa bilib. Bu dəyərləri qorumaq üçün gələcək nəsillərimizi birləşdirib güclü bir millət olduqlarını hər zaman doğrulda bilsin deyə Nizami kimi bilgin babalarımızın miras qoyduğu zəngin dəyərlər var-dövləti dünyanın başqa heç sərvəti ilə ölçülüb tutuşdurulası deyil. F. Fanon da uyqarlığı (mədəniyyəti) bir xalqın ruhunun gözəlcəsinə bəyan edilməsi² bilir. Nizami Azərbaycan xalqının ruhunu ən estetik biçimdə dünyaya, eləcə də öz xalqına çatdırmağa çalışıb. Bu araşdırma da o əzəmətli milli-mənəvi mirasın milli kimliyini əsərin öz içindən araşdırıb yeni nəsillərə çatdırmağı milli-mənəvi bir vəzifə olaraq qələmə alınıb.

Əldəki araşdırmada “Xəmsə”nin mətnindəki izlərdən Nizaminin milli kimliyini aydınladan izlər təqdim olunacaq. Nizami hər mənzuməsini Allahın adı hörmətinə başlayır. İkinci yerdə İslam peyğəmbəri Məhəmmədin hörmətinə söylədiyi sevgi dolu söyləmələr gəlir. Maraqlısı budur ki hər beş kitabının başında tam sevgi və sayqı ilə anıb meracından söz açdığı peyğəmbəri də yeri gəldikdə Türk adlandırır. Örnək üçün peyğəmbərin Xosrov Pərvizə yazdığı namə (məktub) bölümündəki bu beytlərdə:

«زهی پیغمبری کز بیم و امید
قلم راند بر افریدون و جمشید
زهی ترکی که میر هفت خیل است
ز ماهی تا به ماه او را طفیل است
زهی بدری که او در خاک خفته است
زمین تا آسمان نورش گرفته است.»³

“Firudin ilə Cəmşidi qorxudub ümid vermək üçün qələm çalan peyğəmbərə eşq olsun!
Yeddi millətin soltanı olan **Türkə** eşq olsun! Balıqdan tut aya, tüfeylisi olana eşq olsun!

Torpaqda yatan on dörd gecəlik aya eşq olsun! Nuru Yerdən göyə doldurmuşə eşq olsun!”

¹ e.q., s. 175

² e.q., s. 264

³ <https://www.loc.gov/item/2017481612/>, Nizami Gəncəvi, Xəmsə, Əlyazma nüsxəsi, 1202 h.q., Amerikanın Konqresinin kitabxanası, s. 333

Nizami nə vaxt gözəlliyə, kamala, sevimliliyə işarə etmək istədikdə – istər bir insan olsun, istər təbiətdə – işarə etdiyi gözəli "Türk" adlandırır. Örnək üçün:

«ترک سمن خیمه به صحرا زده

ماهچه خیمه به ثریا زده»^۱

Yaz fəslində "Yasəmən" ağacı qədimlərdən Azərbaycandakı evlərin geniş həyətlərinin bəzəyi idi. Çox gözəl iyi olan bu gül ağ da olar bənövşəyi də. Nizami bu gözəl istiarədə belə deyir: "Türk yasəmən çölə xeymə (çadır) vurub, sanki aypara Sürəyya burcunda xeymə vurub!" Eyni yerdə yazır:

«هندوک لاله و ترک سمن

سهل عرب بود و سهیل یمن.»^۲

"lalənin hinducasıyla Türk səmən (yasəmən) Ərəbin dəyərsizidir, Yəməninin ayı."

Ümumilikdə Nizami qaraşın insanların gözəlliyinə, yarın ay kimi ağ üzündə qara xallara işarə etmək istəyəndə "hindu" istiarəsini işlədir. İkinci istiarədə yasəmən gülünü aya bənzətmək ilə çox bədii bir istiarə yaradır.

Nizami Türkü ədalətin simgəsi bilir. Başqa sözlə, adil olmayan Türk, Türk deyil. Səlcuqilər sülaləsi, Məlik şahın oğlu, Sultan Sancar hökuməti vaxtı içib sərxoş olmuş bir darqa³ bir qarı nənəyə "Gecələr sənə evini qoruyan kimdir?" bəhanəsi ilə evinə saldırib qarını təpik ilə vurub çölə salır. Qarı nənə bu zülmü Sultan Sancara çatdırıb Sultanı beləcə tənqid edir:

«دولت ترکان که بلندی گرفت

مملکت از داد پسندی گرفت

چون که تو بیدادگری پروری

ترک نه ای، هندوی غارتگری!»^۴

"**Türklərin** dövləti ucalan vaxtda Məmləkət ədalət ilə bəyənilər oldu.

Sən ki bir zalımı becədirsənsə, **Türk** dəyilsən, bir çapqınçı Hindusan!"

Sultan sancar ilə qarı nənənin danışığı nağılında Nizami şer dili ilə Platonun "Cumhur/Respublika", Balasağunun "Qutadğubilik", Farabının "Mədinə-yi Fazilə əhlinin düşüncələri" kimi kitablarda olan Hökumət fəlsəfəsinin bölümlərindən birini nəzmə çəkib öz düşüncəsini irəli sürür. Yuxarıda gətirdiyimiz iki beyt o vaxtın siyasi düşüncəsinə görə

¹ e.q., s. ۳۹

² e.q.

³ Xalqdan vergi toplayan dövlət işçisi

⁴ <https://www.loc.gov/item/2017481612/>, Nizami Gəncəvi, Xəmsə, Əlyazma nüsxəsi, 1202 h.q., Amerikanın Konqresinin kitabxanası, s. 57

yorumlanarsa, çox önəmli həqiqətləri alana gətirəcək. Birinci beytdə Səlcuqların hökumətini xalqın dili ilə ədalət yayan **türk dövləti** bildirir. Sıradan bir vətəndaş imperatoru tənqid edə bilirsə, demək, hər hökumətdə daima bəzi iş adamlarının alçaqlığına baxmayaraq, o hökumətdə ədalətin, eləcə də demokrasiyanın hökm sürdüyü aydındır. İkinci beytdə xalqın nümayəndəsi kimi çıxış edən qarı nənə adil olmayanı **Türk** yox, çapqınçı Hindu bilir. Hinduları soyqunçu, çapqınçı, oğru tanıyan düşüncəni Nizami başqa neçə yerdə də birbaşa yaxud dolayısı istiarə ilə ayıdır (bəyan edir). Örnək üçün hacıyla sufinin nağılında həccə gedən adam ev-eşiyini əmin bildiyi bir sufiyə tapşırıb yola düşür. Hacı Kəbə ziyarətindən qayıtdıqda evi talanmış görüb sufinin başına gedib əmanət tapşırdıqlarını geri istəyir.

«حاجی ما چون ز سفر باز گشت

کرد بر آن هندوی خود ترکتاز»^۱

Sufi isə hacının var-yoxunu vurub daşa, çıxıb başa. Boynuna aldıqdan sonra hacıdan bağışlanmaq istəyir. Amma eyni halda hacı kimi saf insanlara belə bir dərs verir:

«غارتی از ترک نبرده ست کس

رخت به هندو نسپرده ست کس»^۲

“Heç kimsə bir **Türkdən** soyqun görməyib ev-eşiyin Hinduya tapşırırmayıb.”

Bu beyt Nizaminin yaşadığı vaxtdakı xalqın Hindulara olan münasibətindən başqa eyni halda şairin öz Türk kimliyinə olan olumlu münasibətini yaxud təəssübünü də açıqlayır. Ayrı bir yerdə Nizami Hinduların oğru olduqlarını daha sərtcəsinə ayıdır:

«گر انجیرخور مرغ بودی فراخ

نماندی یک انجیر بر هیچ شاخ

دو هندو برآید ز هندوستان

یکی دزد باشد یکی پاسبان»^۳

“Əncir quşu buraxılsa idi tam özbaşına, bir əncir də qalmazdı heç butada.

“İki Hindu Hindistandan gələrsə, biri oğru olar biri gözətçi.”

Şərəfnamə kitabında İsgəndər Hindistana qoşun çəkib ələ keçirdikdən sonra Hindistan Şahı barış üçün İsgəndərə dörd hədiyyə verir: 1. Öz qızını 2. İçməklə şərabı qurtulmayan yaqut bir

¹ Nizami Gəncəvi, Xəmsə Topplusu, Məşhəd: Daryuş Nəşriyyatı, 2017, s. 99

² e.q.

³ <https://www.loc.gov/item/2017481612/>, Nizami Gəncəvi, Xəmsə, Əlyazma nüsxəsi, 1202 h.q., Amerikanın Konqresinin kitabxanası, s. 711

qədər 3. Bir filosof 4. Bir bacarıqlı həkim. Nizami Hind gözəlini bədii biçimdə beləcə tərifləyir:

«مهی ترک رخساره، هندو سرشت
ز هندوستان داده شه را بهشت
نه هندو که ترک خطایی به نام
به دزدیدن دل چو هندو تمام!»^۱

“**Türk** görkəmli bir ay, Hindu təbiət Hindistandan şaha verilmiş cənnət
Xatay Türkküdür bu, demə bir Hindu Ürək oğurlamaqda tam bir Hindu.”

Nizami Hindulara, eyni halda Türklərə olan münasibətini hər iki beytdə də bədii istiarələr və bənzətmələrlə aydınlandır. Burada da gözəlliyi Türklərin, oğruluğu Hinduların özəlliyi olduğu fikrini irəli sürür.

Hər nədən daha önəmli olan Nizaminin bütün yaradıcılığında dərinləndirib sevib saydığı şəxsiyyətləri də Türk adlandırmasıdır. O şəxsiyyətlərdən ən başda gələn, mərkəzi Bərdə şəhəri olan Ərmən xanlığının – Nizamının dili ilə desək, şahlığının – şahı, “Məhin Banu” ayamasıyla ad qazanmış Səmirə xanımın qardaşı qızı Şirindir. Yunan mifologiyasında “vəfa”nın simgəsi olan Penelope Troy savaşında dənizlərdə yoxa çıxmış əri, Odisseyusun yolunu gözlədiyi üçün Homerin sevimli qadın obrazına dönür². Ancaq Xosrov-Şirin kitabındakı Şirin vəfalı olduqdan başqa daha çox sevgi və məhəbbətin ustası kimi yalnız Sasanilər şahı Xosrov Pərvizə yox, bütün bəşəriyyətə həqiqi sevginin, vəfanın, yoldaşlığın ustası olaraq çıxış edən bir obrazdır. Bu mənzum tragediya əslində çox dəyərli bir romandır, ancaq Nizami özü vurqladığı kimi əsərini nəzm dili ilə yazmasına üstünlük verib o yolu bilərəklə seçibdir.

Nizami fəxr etdiyi vəfa simgəsi, Şirini bədii bir abartmada (mübaligədə) beləcə tərifləyir:

«چنان در سر گرفت آن ترک طناز
کزو خسرو نه، کیخسرو کشد ناز.
چو کرد ار دل ستاند، سینه جوید
گرش خانه دهی، گنجینه جوید.»^۳

“O nazlı Türk elə tutdurdu nazi Xosrov qalsın, Keyxosrov çəkər nazi.
“Qurd tək ürək istərsə, bağır alar evi versən ona, dəfinə arar.”

¹ Nizami Gəncəvi, Xəmsə Topplusu, Məşhəd: Daryuş Nəşriyyatı, 2017, s. 923

² Rosenberg D., World Mythology, NTC publishing group, Lincolnwood, Illinois, USA, 1994, s. 102-109

³ Nizami Gəncəvi, Xəmsə Topplusu, Məşhəd: Daryuş Nəşriyyatı, 2017, s. 279

Bu iki beytdə şair Şirinin Türk olduğunu rəsmi biçimdə vurqulayıb onun milli kimliyini açıqlayaraq Xosrovları, Keyxosrovları onun ayağı altına salır.

Şirin isə öz kimliyini Xosrov Pərvizə yazdığı namədə beləcə açıqlayır:

«نه ترک این سرا ، هندوی این بام
شهنشه را چنین داده ست پیغام
که گر مهمان مایی ناز منمای
به هر جاکت فرود آرم فرود آی.»^۱

“Bu sarayın **Türkü** yox, bir Hindusu Padşaha beləcə bir sav veribdir
Bizim qonağımızsan’sa, naz etmə, Harada əmr etsəm, orada otur.”

Şirində olan özsayqı, özsevgi, siyasət, qoçaqlıq, dikbaşlılıq ikinci beytdə özünü aydınmasına görsədir (göstərir). Xosrov Pərvizə yerini bildirməkdən çəkinmir. Yenə Şirin bir başqa yerdə bir daha öz milli kimliyini qaragöz Türk olaraq bildirir:

«جهانداران که ترکان عام دارند
به خدمت هندویی بر بام دارند
من آن ترک سیه چشم بر این بام
که هندوی سپیدت شد مرا نام.»^۲

“**Türklərin** çoxlu dünya fəthi var qulluq’çün damlarında Hıdusu var.
Bu dam üstə o qaragöz **Türkəm** mən ki adım ağ Hindun olubdur sənin.”

Üçüncü yerdə Şirin Türklüyünə öyünərək Xosrov Pərvizə belə yazır:

«هنوزم هندوان آتش پرستند
هنوزم چشم چون ترکان مستند»^۳

“Hələ də Hindular oda tapınır hələ də gözlər sərxoş **Türklər** kimidir.”

Ardıca Xosrov Pərvizə yazdığı namədə (məktubda) Şirin özgüvənc ilə özsayqısını milli kimliyi ilə bir arada gətirir:

«به غمزه گرچه ترک دلستانم
به بوسه دلنوازی نیز دانم
زبس کآورده ام در چشمها نور

¹ <https://www.loc.gov/item/2017481612/>, Nizami Gəncəvi, Xəmsə, Əlyazma nüsxəsi, 1202 h.q., Amerikanın Konqresinin kitabxanası, s. 264

² Nizami Gəncəvi, Xəmsə Toplusu, Məşhəd: Daryuş Nəşriyyatı, 2017, s. 290

³ <https://www.loc.gov/item/2017481612/>, Nizami Gəncəvi, Xəmsə, Əlyazma nüsxəsi, 1202 h.q., Amerikanın Konqresinin kitabxanası, s. ۲۷۰

ز ترکان تنگچشمی کرده ام دور.^۱

“Naz etməkdə, baxmayaraq, ürəklər fəth edən **Türkəm**,

Öpüş ilə ürək oxşamağı da mən bilirəm.

O qədər gözlərə nur gətirmişəm

Türklərdən xırdagözlülüğü

uzaqlaşdırmışam.”

Nizami Şirinin dili ilə naz-qəməzəsi ilə ürəkləri fəth edən Şirinin **Türk** olduğunu bir daha vurqulayaraq Çin Türklərinin (Türküstandankı Türklərinin) gözlərinin kiçik badam kimi olduğuna istiarə edərək Türk millətinin başqa gözəlliklərinə işarə edir.

Bir ayrı namədə Şirin bir daha öz milli kimliyini Ərəb dilini, başqa sözlə özgə dilləri bilən savadlı Türklərdən olduğunu vurqulayaraq bildirir:

«نه آن ترکم که من تازی ندانم

شکن کاری و طنازی ندانم.^۲»

“Ərəb dili bilməyən **Türk** deyiləm
dəyiləm.”

Utandırmaq, naz etməyi bilməyən **Türk**

Nizami Xosrov-Şirin mənzuməsində 38 yerdə “Türk”, “Türklər”, “Türküstan” sözcüklərini işlədir.

Leyli-Məcnun mənzuməsində Ərəb ellərindən olan Leylini də Nizami ürəkləri çalmaqda Türk təqdim edir:

«ماه عربی به رخ نمودن

ترک عجمی به دل ربودن»^۳

“Üzünü görsətməkdə Ərəb ayı Ürək çalmaqda bir “əcəm” **Türkü**”

Məcnunun atası leylini Məcnun üçün istəməyə gedib əli boş qayıdır, Məcnun da Leylinin eşqində ah-nalə edərək iki yerdə “Türk” sözcüyünü işlədir:

«ترکانه ز خانه رخت بر بست

در کوچه رحیل بنشست»^۴

“**Türklər** kimi evdən baş alıb getdi

Ayrılığın köç yerində oturdu.”

«ترکی که شکار لنگ اویم

¹ e.q., s. 271

² e.q., s. 283

³ e.q., s. 562

⁴ e.q., s. 569

آماجگه خدنگ اویم.»^۱

“Bir axsaq ovu olmuşam o **Türk**ün

Oxunun nişan yeri yəm o **Türk**ün.”

Leylinin halının tərifində Nizami belə yazır:

«می کرد به وقت غمزه سازی

بر تازی و ترک ترک تازی»^۲

“Nazlamb qəməzə edəndə, Ərəbə də

Türkə də **Türk** kimi sinə gərərdi.”

Leyli bostana tamaşaya çıxanda ərəblərin arasında məskən salmış Türklərin Obasına tuş gəlir. Bugünkü İraqın quzey bölgəsində yerləşən Türkmənlər Ərəb ləhcəsi ilə danışdıqlarına baxmayaraq, özlərini Azərbaycan Türkləri, Bayat eli bilir. Nizami o türklərə olan təəssübünü beləcə görüntüləyir:

«ترکان عرب نشینان نام

خوش باشد ترک تازی اندام

در حلق آن بتان چون حور

میرفت چنان که چشم بد دور.»^۳

“Adları ərəblər arasında oturan türklər

Ərəb əndamlı Türk nə də xoş olar

O bütlərin halqasında bir huri kimi

elə gedirdi yaman gözdən iraq!”

Nizami Leyli-Məcnun mənzuməsində on iki yerdə “Türk”, “türkanə”, “türktaz” sözcüklərini işlədir.

“Yeddi Gözəl” adlı üçüncü möhtəşəm əsərində də Nizami milli kimliyinə olan bağlılığını, niyə öz ana dilində yazmağa icazəsi olmadığını kitabın başında açıqlayaraq, daha geniş səviyyədə sərgiləyir. Əjdahanı öldürüb üç yüz dəvə yükü dəfinəni payladıqdan sonra Xovərnəq sarayına qayıdan Bəhram sarayın içində qapısı bağlı saxlanan bir otağa tuş gəlib qapısını açdırır. O otağın duvarlarındakı rəsmlərdə Bəhram yeddi gözəlin şəkillərini görür. Burada anlam baxımından çox önəmli olan o Yeddi ölkənin şahlarının qızlarının adları diqqətə layiqdir. Hind şahzadəsinin adı “Yürək”, Çin (Türküstan) xaqanının qızının adı “Yığmanaz”, Xarəzm şah qızının adı “Naz Pəri”, Saqlab şahın qızının adı “Nəsrinnuş”, Məğrib (Mərakeş) şahının qızının adı “Arzeytun”, Rum qeysərinin qızının adı “Humay”, Kəsranın qızının adı “Dorəsti”.⁴ Yeddi şahdan beşinin qızlarının adı Türki adlardır. Nizami bu siyasəti ilə o vaxtdakı

¹ e.q., s. ۵۷۰

² Nizami Gəncəvi, Xəmsə Topplusu, Məşhəd: Daryuş Nəşriyyatı, 2017, s. 443

³ <https://www.loc.gov/item/2017481612/>, Nizami Gəncəvi, Xəmsə, Əlyazma nüsxəsi, 1202 h.q., Amerikanın Konqresinin kitabxanası, s. 583

⁴ e.q., s. 380

türk coğrafiyasını Türki adların yaratdığı möhtəşəm bir tabloda xəritəyə alıb. Dördüncü kitabında İsgəndərin dili ilə bu coğrafiyanı daha aydın təsdiq etdirəcək.

Yeddi Gözəl əsərində ən çarpıcı çıxış Bəhram şahın İranlılara olan münasibətidir. Bu münasibətin kökünü bilmək üçün Bəhram şahın nağılının qısaca burada gətirməliyik. İyirmi il uşaqsızlıqdan sonra biricik tapdıq oğlu Bəhramı Yəzdgird münəccimlərin təklifi ilə Yəmən padşahı Nemana əmanət edir. Yəmən şahı Bəhramın şərəfinə Rumdan Simnar adlı bir memar gətirtirib Xovərnəq sarayını tikdirir. Sarayın tikintisi bitdikdən sonra Neman Simnari sarayın ən uca yerindən yerə atdırıb öldürtdürür. Sonra da özü rahib olub yoxa çıxır. Vəziri Münzir şah olur. Oğlu Nemanla birlikdə Bəhramı da böyüdür. Bəhram Ərəb, Dəri, Yunan dillərində dərslər alır. Bəhram orada elə adsan qazanır ki ona "Nəcmul-Yəmani" yəni Yəmən Ulduzu ayaması verirlər. Bəhram Əjdahanı öldürüb üç yüz dəvə yükü dəfinənin paylaşır. On dəvə yükü atası Yəzdgirdə, on dəvə yükü Münzir ilə oğlu Nemana, qalanın da başqalarına paylayır. Yəzdgird öldükdən sonra iranlılar qurultay qurub bu xəbəri Bəhramdan gizlətmək və onu şah olmaqdan məhrum etmək istəyirlər. Çünki onların nəzərində Bəhram ərəblər arasında böyümüşdü və o ortamda böyümüş birisi Əcəmə – Ərəb olmayan, Ərəb dili bilməyən, dil qanmaz – hakim ola bilməzdi. Olsa, iranlıların var-dövlətini ərəblərə paylayacaq. Nizami üç-dörd beytdə iranlıların ırqçı düşüncəsini incəliklə oxucuya çatdırır. İranlıların bu davranışı Bəhramın qulağına çatır. Onun bu durumda iranlılara olan münasibəti çox diqqətə layiqdir:

«گرچه ایرانیان خطا کردند

کز دل آزم ما رها کردند

در دل سختشان نخواهم دید

نرمی آرم که نرمی است کلید

با همه سگدلی شکار مانند

گوسپندان کشتزار مانند

گرچه در پشم خویشتن خسبند

همه در پنبه زار من خسبند

به که بدعهد و سنگدل باشند

تا ز من عاقبت خجل باشند.»¹

"Baxmayaraq iranlılar yanıldılar ürəklərində bizə olan sevgini buraxdılar

Ürəkdə onlara qarşı acıq saxlamaycağam yumuşaqlıq açardır yumşaq olacağam

¹ e.q., s. 383

Nə qədər it ürəkli olsalar da ovumdurlar tarlamda otlayan qoyunlarımdırlar
Öz yünlərində yatmaqlarına baxma hamısı pambıq tarlamda yatanlardır
Vəfasız, daş ürəkli olsalar daha yaxşıdır sonunda qarşımda başı aşağı olarlar.”

Bu beytləri Nizami azərbaycanlılara görə desə idi, əldəki məqalənin araşdırıcısı heç vaxt onu Azərbaycan şairi hesablamazdı.

Yeddi Gözəl əsərində Nizami Bəhram şahın “Fitnə” adlı kənizinin nağılında qızın etnik kimliyinə işarə edərək “Tatar” ilə “Çin”in bir ölkə olduğunu ayıdır. Bəhram şahla ova gedən Fitnə şahın ovladıqlarına tərif söyləməkdə dözüb səsinə çıxartmır. Bəhrama bu durum ağır gəlib belə deyir:

«گفت کای تنگ چشم تاتاری

سید ما را بچشم در نآری؟»^۱

“Dedi: Ey badamgözlü Tatar qızı

gözünə gəlmir ovladıqlarımız?”

Neçə sətir sonra da:

«گفت شه با کنیزک چینی:

دستبردم چگونه می‌بینی؟»^۲

“Şah Çinli kənizə belə söylədi:

“Əldə etdiklərimi necə görürsən?”

Eyni adamı, Fitnəni, şah kimi rəsmi bir məqamın dili ilə bir yerdə **Tatar**, azca sonra **Çinli** xitab etmək əslində o vaxtın Çin ilə Tataristan yaxud Türküstanın eyni ölkə olduğunu vurqulayır. F. Lukasın 1823-dəki xəritəsi də bu fərziyyəni doğruldur³.

Fitnə Bəhram şahın düşüncəsinə olan tənqidinin düz olduğunu eyləmcil⁴ bir dərs ilə elə başa salır ki şah Fitnədən minlər dönə üzr istəmək zorunda qalır. Nizami bu durumu iki beytdə çox incəliklə çatdırır:

«شاه تشنیع ترک خود بشناخت

هندوی کرد و پیش او درتاخت.»^۵

“Şah öz **Türk**ünün qınağını bildi

Hinduluq edib qarşısında çapıtdı.”

گفت اگر خانه گشت زندانت

¹ e.q., s. 398

² e.q.

³ Badirkhanov A. The Road to Freedom, translated into English and illustrated by: A. Ahmadoghlu, Washington DC: Book Writing Experts, 2023, 142 pp., The Historical Geography and Nationality of Azerbaijan, s. 101

⁴ pragmatic

⁵ <https://www.loc.gov/item/2017481612/>, Nizami Gəncəvi, Xəmsə, Əlyazma nüsxəsi, 1202 h.q., Amerikanın Konqresinin kitabxanası, s. 404

عذر خواهم هزار چندان!^۱

“Dedi: “Ev sənə zindan olubdursa, Üzür istəyirəm minlər qatıca!”

Yeddi Gözəl mənzuməsinin bir başqa bölümü Bəhram Şah ilə Çin şahı, Xan Xaqan arasında baş vermiş olaylardır. Başda gələn önəmli fakt Çin imperatorunun adıdır. Nizami onu “Xan Xaqan”, Çin ordusunu isə “Türk qoşunu” adlandırır. Orijinal mətndən nümunə:

«**خان خاقان** روانه گشت ز چین

کرد سیصد هزار مرد گزین»^۲

“Xan Xaqan Çindən yola düşdü savaşa üçün üç yüz min kişi seçdi.”

«**خان خاقان** چو گوش کرد پیام

کز جهان ناپدید شد بهرام»^۳

“Xan Xaqan çün bu xəbəri eşitdi ki Bəhram dünyadan yoxa çıxıbdı”

Bəhram Xan Xaqanın gətirdiyi Türk qoşunu qarşısında dayana bilmədiyini görüb taktik olaraq şahlıqdan çəkilib dövləti qohumlarından birinə tapşırır. Xan Xaqan bu durumu eşitcək ordu yürütməkdən vaz keçib əyləncəyə başlayır. Bəhramın taktiki alınmışdı. Türk ordusuna qarşı saldırmaya çıxır.

«**ترک** از آن **ترکتاز** ناگه او

کانچنان زخم دید از ره او

آهن شه که سخت جوشی کرد

لشکر **ترک** سست کوشی کرد.»^۴

“**Türk** onun amansız **Türk** hücumundan elə yara aldı ki gəl görəsən

Şahın polad qılıncı oynadıqda **Türkün** qoşunu qaldı süstlüyündə”

Az sonra bir daha Nizami Bəhram şaha qarşı savaşa Çin ordusunu “Türk qoşunu” adlandırır:

«لشکر **ترک** را ز دشنه تیز

تا به جیحون رسید گرد گریز.»^۵

“Ceyhuna çatdı süngü qorxusundan Toz-duman **Türk** qoşununun qaçmağından.”

¹ e.q., s. 405

² e.q., s. 406

³ e.q., s. ۴۰۷

⁴ e.q., s. ۴۰۸

⁵ e.q., s. 409

Bəhram şah Yeddi Gözəl poemasında Yeddi Günbəz saraylarını tikdirdikdən sonra İlk görüşündə qara günbəz sarayındakı Hind şahzadəsinin yanına gedir. Nizami o şahzadənin gözələrinin gözəlliyinə istiarə etmək üçün Türk gözlü Hinduzadə adlandırır:

«آهوی ترکچشم هندو زاد

نافهء مشک را گره بگشاد.»^۱

“O Hinduzadə Türk gözlü ceyran müşkün göbəyindən düyünü açdı.”

Artırmalıyıq bu araşdırmada qaynaq kimi işlədilmiş əlyazma nüsxəsində Hind şahzadəsinin adı ilk kəz “Yürək/یورک”, sonra isə “Gürək Xatun/غورک خاتون”^۲ olaraq qələmə alınıb. Hind şahzadəsinin Bəhram şaha dediyi nağıl fikrimizə görə Dünya mifləri arasında təqva^۳ qavramını insanlara çatdırmaq üçün deyilmiş ən gözəl nağıldır. Bu nağılda başabaş qara geymiş şahın niyə qara geyməsi, Çin vilayətində Mədhuşlar şəhərinə gedib orada başına gələnlər mifik bir dünyada tanrıçaların, mələklərin arasında yaşadığı xaosda görüntülənir. Şaha təqva, arınlıq, düzümlülük örgətməyə (öyrətməyə) çalışan tanrıçanın adı bu məqalənin maraq yeridir. O tanrıça özünü nağıldakı şaha beləcə tanıtdırır:

«گفت آن ترک نازنین اندام:

«نازنین ترکتاز» دارم نام

گفتم: از همدمی و هم کیشی

نامها را بود به هم خویشی

ترکتاز است نامت ای عجب است

ترکتازی دگر مرا لقب است

خیز تا ترکوار درتازیم

هندوان را در آتش اندازیم»^۴

“O nazənin əndamlı Türk dedi Adım Nazənin Türktazdır bil

Dedim həmdəm, həmməram olmağımız üzündən adlarımız qohumdur bil

Nə əcəbdir ki adın Türktazdır Mənim ayamam da, bil, Türktazdır

Dur Türklər kimi atımızı çapaq Hinduları od-alovlara ataq.”

Nağılın başqa yerində Türktaz adlı tanrıçanı Türk təqdim edir:

«ترک من رحمت آشکارا کرد

¹ e.q., s. 419

² e.q.

³ ərəbcə: ehtiras və şəhvətdən uzaq dura bilmək gücü

⁴ <https://www.loc.gov/item/2017481612/>, Nizami Gəncəvi, Xəmsə, Əlyazma nüsxəsi, 1202 h.q., Amerikanın Konqresinin kitabxanası, s. ۴۲۸

هندوی خویش را مدارا کرد.^۱

“Mənim **Türküm** rəhmətin aşkar etdi Öz hindusu ilə yaxşı keçindi.”

Azca irəlidə bir daha o tanrıçanı Türk təqdim edir:

«چون دگر باره ترک دلکش من

در جگر دید جوش آتش من»^۲

“Çün bir daha ürək çəkən **Türküm** Ciyərimdə gördü qaynar alovu”

Xaosa gedən şah – ixtiyarında onca naz-nemət, gözəl pərilər olduğuna baxmayaraq – tanrıçayla bir araya gəlmək ehtirasının alovları içində ilan kimi qıvrılıb qalmışdı. Onun bütün arzusu o gözəllər gözəli tanrıçaya yetişmək idi. O öz arzusunu beləcə dilə gətirir:

«در تمنا که چون شب آید باز

می خورم با بتان چین و طراز

زلف **ترکی** درآورم بکمر (به کمر)

دلنوازی در آورم بجگر (به جگر)»^۳

“Arzum o idi gecə gəldikdə Çin və Taraz bütlərilə mey içəm

Türki zülfü beləcə gətirə biləm ürək oxşamağı ciyəyə çəkə biləm.”

Bu nağıldakı şahı tanrıça nə qədər dözməyə çağırırsa da, o dözə bilməyib sonunda ehtirasına enik düşür. Tanrıça isə şahın ehtiraslı israrları qarşısında ondan gözlərini yummaq istəyir. Şah bir an gözlərini yumub açıqda özünü nağılın başlarında xaosa gəldiyi səbədin içində görüb necə bir nemətdən məhrum olduğunu anlayınca yaşamının sonunacan başdan başa qara geyinib susqunluğa dalır. Şah öz həsrətini aşağıdakı beytdə beləcə açıqlayır:

«مانده چون سایه ای ز یابش (تابش) نور

ترکتازی ز ترکتازی دور»^۴

“Bir kölgə kimi işıq bulmazdan bir türktaz ayrı düşüb Türktazdan”

Bu beytə birinci “türktaz” şahın öz şəxsiyyətini təmsil edir. O tanrıçanın öyüdlərini dinləməyib istədiyini əldə etmək üçün dözməzdən birdən birə saldırır. İkinci “Türktaz” isə xaosdakı tanrıçanın adıdır.

İkinci gecə Bəhram şah Çin xaqanının qızı, Yığmanaz Xatının yanına gedir. Yığmanaz xatın şaha İraq şəhərlərinin birindəki şahın nağılını deyir. Sevdidi qadınlarda vəfa görməyib qadınlara nifrət edən o şaha bir gün çinli bir kölə satan neçə dənə biri birindən gözəl kənz

¹ e.q., s. 431

² e.q., s. 432

³ e.q.

⁴ e.q., s. 436

gətirir. Onların arasında biri hamısından gözəl idi. Şah ondan xoşlanır. Nizami o gözəli də Türk xitab edir:

«گرچه زان ترک دید عیاری

همچنان کرد خويشتنداری»^۱

“O **Türkdən** düzənbazlıq gördüyünə baxmayaraq, Saxlaya bildi özün şah təmkinli olaraq.”

Eyni nağılın sonunda bir daha o gözəl kənizi “Susən xuylu Türk” adlandıraraq Türklüyə olan təəssübünü beləcə aydır:

«چون چنان دید ترک سوسن خوی

راه دادش به سرو سوسن بوی.»^۲

“Eylə gördükdə o susən xuylu Türk susən iyli sərvinə yol verdi.”

Qeysərin qızı Humayunun Bəhram şaha dediyi Xeyr ilə Şərrin nağılında bir daha Nizami gözəllikdən söz açanda kürdün qızını da “Türk gözlü gözəl” adlandırır:

«کرد را بود دختری بجمال (به جمال)

لعبتی ترک چشم و هندو خال»^۳

“Kürdün qızı var idi, gözəllikdə türk gözlü bir qolçaq, hindu xallı”

Eyni nağılın sonunda nağıl deyən Rum Qeysərinin qızını da “Çin Türkü” adlandırır:

«ترک چینی چو این حکایت چست

به زبان شکسته کرد درست»^۴

“Çin Türkü çün bu maraqlı nağılı sınıq-salxaq dil ilə qoşdurdu”

Kəsrənin qızı, Dorəsti də yeddinci gecə ağ günbəzdə Bəhram şaha bir nağıl deyir. Bu nağılda bağın sahibi olan xacə bağındaki çeşmədə çimən gözəllərdən birini seçib sevir. Nizami o gözəli də “Çin Türkü” adlandırır:

«ترک چینی چو دُر ز لعل افشاند

حسب حالی بدین صفت برخواند»^۵

“Çin **Türkü** ləldən inci səpələrkən bu minvalda bir həsb-i hal söylədi”

Xəmsədəki tarixi şəxsiyyətlərin arasında İsgəndər Nizaminin ən çox sevdiyi şəxsiyyətdir. Onca şahların arasında yalnız İsgəndəri peyğəmbərlik məqamında olduğunu yazır. Şərəfnamə ilə

¹ e.q., s. 441

² e.q., s. 445

³ e.q., s. 488

⁴ e.q., s. 497

⁵ e.q., s. ۵۰۴

İqbalnamə əsərlərini də demək olar İsgəndərə ixtisas verib. Bu araşdırmanın diqqət mərkəzində olan isə İsgəndəri də sevib saydığı üzündən Nizami İqbalnamə əsərində "Türk" adlandırır:

«و گر نه یکی ترک رومی کلاه

به هند و به چین کی زدی بارگاه؟»^۱

"Yoxsa bir Rum papaqlı **Türk** Hindustanla Çində nə vaxt dövlət qurardı?"
İsgəndər ilə rusların üçüncü savaşı bölümünün ilk beytində də Nizami İsgəndəri "Türk" adlandırır:

«دگر روز کین ترک سلطان شکوه

ز دریای چین خیمه برزد به کوه»^۲

"Bir başqa gün bu sultan əzəmətli **Türk** Çin dənizindən dağlara xeymə vurduqda"

Bu beytlərdə göründüyü kimi Nizami ən çox sevdiyi tarixi şəxsiyyəti, Rumlu İsgəndəri, özündən birisi kimi bildiyinə görə **Türk** adlandırır. İsgəndər Nizaminin baxışında kamil insan kimi təqdim olunursa, Türk olmaq da bu baxımdan kamil insan olmaq deməkdir.

İqbalnamədə Sokrates adlı filosof xalqdan uzaq gəzərdi. Sualı olan onu axtarıb tapardı. Şah onu bir gün qulluğuna çağırırdı. Sokrates isə naz edib gəlmir. Nizamı onun nazını bu beytdə beləcə yazır:

«ز ناز هنرمند ترکانه وش

رمنده نشد دولت نازکش»^۳

"**Türk** davranışlı hünərmənin nazından naz çəkən dövlət hörküb hoyuxmadı."
Sokrates şahın yolladığı elçiyə niyə xalqın arasına çıxmaq istəmədiyini dedikdən sonra, İsgəndər özü durub Sokratesin görüşünə gedir.

Şərəfnamə kitabında Nizami İsgəndər ilə Çinin Xanlar xanı arasında olan yazışmalar, görüşmələr, çiyin-çiyinə qoşun yürütmələrindən yazdığı bölümə "Türk" kimliyi və coğrafiyasına başqa əsərlərindən daha çox işarə edibdir. Daranın İsgəndərə yazdığı namədə Daranın dilindən belə yazır:

«مگر تیر ترکان یغمای من

ندیدی که تندی به غوغای من؟»^۴

¹ Nizami Gəncəvi, Xəmsə Topplusu, Məşhəd: Daryuş Nəşriyyatı, 2017, s. 1037

² <https://www.loc.gov/item/2017481612/>, Nizami Gəncəvi, Xəmsə, Əlyazma nüsxəsi, 1202 h.q., Amerikanın Konqresinin kitabxanası, s. 892

³ Nizami Gəncəvi, Xəmsə Topplusu, Məşhəd: Daryuş Nəşriyyatı, 2017, s. 1070

⁴ e.q., s. 826

"Mənim yığma **Türklərimin** oxuna tuş gəlməyibsənmi ki mən ilə savaşımağa bunca tələsirsən?"

Tarixin o vaxtında Roma imperatoru, Böyük İsgəndərə boy deyib hədə-qorxu gələn Dara öz ordusunda yığma Türk qoşununun gücünə güvənib düşməyə meydan oxuyur. Bu namə tarixi sənədlərin üzündən yazılmış bir sənəd olmasa da, Nizaminin türkçülük təəssübünün, öz kimliyinə qürurla yanaşdığının aydın bir örnəyi dir.

İsgəndər də eyni durumu Çinin Xanlar xanına yazdığı namədə ayıdır. Öncə Xanlar xanına "Çin Türkü" xitab edir:

«چه داری تو ای ترک چین در دماغ

که بر باد صرصر کشانی چراغ؟»^۱

"Qafanda nə vardır sən ey **Çin Türkü** Çırağını qasırğa qarşısına çıxarırsan?"

Sonra da Xanlar xanını öz qoşununda olan Türk igidlərin oxlarından beləcə qorxudur:

«غلامان ترکم چو گیرند شصت

ز تیری رسد لشکری را شکست»^۲

"Türk qulamlarım baş barmaq tutarsa, bir ox ilə bir qoşunu dağıdar"

Xanlar xanı başqa şahların görmədiyi işi görür. Özü elçi paltarında İsgəndərin görüşünə gedib birbaşa özü ilə üz-üzə danışır. İsgəndər ona Turan torpaqlarını ələ keçirtmək üçün qoşun çəkdiyini deyib yeddi illik bac istəyir. Amma Xanları xanı özü durub təkbəşinə İsgəndərin görüşünə gəldiyi üçün bir illik bac almaq istəyir. Xanlar xanı qəbul edib getdikdən sonra Türk ordusunu dağların arxasına gətirir. İsgəndərə bu durumu xəbər verdikdə Türklərə qarşı yağdırmağa başlayır:

«به نفرین ترکان زبان برگشاد

که بیفته ترکی ز مادر نژاد

سخن راست گفتند پیشینیان

که عهد و وفا نیست در چینیان

خبر نی که مهر شما کین بود

دل ترک چین پرخم و چین بود

اگر ترک چینی وفا داشتی

جهان زیر چین قبا داشتی»^۳

¹ <https://www.loc.gov/item/2017481612/>, Nizami Gəncəvi, Xəmsə, Əlyazma nüsxəsi, 1202 h.q., Amerikanın Konqresinin kitabxanası, s. 858

² e.q.

³ Nizami Gəncəvi, Xəmsə Topplusu, Məşhəd: Daryuş Nəşriyyatı, 2017, s. 943

“Dil açdı Türkləri qarğılamağa ki anadan olmayıb bir fitnəsiz Türk
Keçmişlər düz deyib çinlilərdə vəfa, əhd olmayıb
Yalan dəyil sizin sevginiz kindir Çin Türkünün qarnında bir düz bağırsaq yoxdur,
Çinli Türkdə isə vəfa olsaydı, Dünyanın çətrinin altına alardı.”

İsgəndər Türkün ordusunu görüb ürəyinə qorxu düşür. Xanlar xanının istədiyi də bu idi. O bir daha İsgəndərin yanına gəlib deyir: “Sözümüz sözdür. Qoşunumu ona görə qoşununa yaxın gətirdim ki görəsən biz Türklər savaştan qorxan dəyilik. Ancaq sənin hökmranlığın Allahın istədiyi bir hökmranlıqdır. Biz də bu üzdən sənə qarşı savaşımaqdan, barış içində dost olmağı seçdik.” İsgəndər Xanlar xanında bu cəldliyi, zəkanı görüb onu sevdiyi üçün o bir il xəracdan da vaz keçir. Bu siyasi qazancı başqa şahların itirdikləri ilə tutuşdurduqda Nizaminin gərçək bir Türkçü olduğu meydana çıxır. İsgəndər Zəngilərin Şahını öldürür. Daranı öldürüb qızı Rəvşənəki alır, atəşgahları dağıdıb ölkəni ələ keçirir. Hind şahı qızını, bir filosof, bir həkim və başqa taysız töhfələr verir. Xanlar xanı bac verməkdən qurtulur, ordusunda bir nəfərin belə burnu qanamır, İsgəndər türk yurduna girmir. Sadəcə Xanlar xanı İsgəndərə bir Türk kəni hədiyyə edir, onu da İsgəndər sevmədiyi üçün göz ardı edir. Amma o Türk qızı bir şahca iş irəli aparır.

Xanlar xanı ilə İsgəndər bir dostluq qurultayında bir araya gəlib toy qururlar. Nizami həтта bu toyda belə Türk uyqarlığının (mədəniyyətinin) Rum uyqarlığına meydan oxumasını sərgiləyib musiqi bölümündə üstünlüyü Türk mədəniyyətinin Ozan musiqisinə verir:

«نشسته به رامش ز هر کشوری

غریب اوستاده و رامشگری
نو ساز خنیاگرانی شگرف
به قانون اوزان درآورد حرف.»^۱

“Oturmuş ədəblə hər bir ölkədən ustad musiqiçilər, ustad rəqqaslar
Dərin hisslərlə musiqiçilər **Ozan** qanununda teli dilləndirir.”

Nizami bu bölümdə Xanlar xanını “**Türk şah**” adlandırır:

«شه ترک با خاصگان دیار

به خواهشگری شد سوی شهریار»^۲

“Türk şah ölkənin seçilmişləri ilə xahiş-təmənnə ilə şəhriyara getdi.”

¹ <https://www.loc.gov/item/2017481612/>, Nizami Gəncəvi, Xəmsə, Əlyazma nüsxəsi, 1202 h.q., Amerikanın Konqresinin kitabxanası, s. 874

² e.q., s. 873

Bu toydan sonra Xanlar xanı İsgəndərdən ayrılıb öz ölkəsinə qayıtmalı olur. Nizamı bu ayrılığı aşağıdakı üç beytdə beləcə ayıdır:

«شهنشه چو بنوشت لختی زمین
اشارت چنین شد به خاقان چین
که گردد سوی خانهء خویش باز
به اقلیم ترکان کند ترکتاز
جهانجوی را ترک بدرود کرد
به آب مژه روی را رود کرد.»^۱

“Şahənşah azca yeri yazdıqda Çin Xaqanına beləcə işarə oldu
Ki o öz yurduna qayıtmalıdır **Türklərin** torpağına çapmalıdır
Dünya fatehindən **Türk** sağollaşdı göz yaşlarıyla üzündə çay açdı.”

Bu üç beytin strateji önəmi İsgəndərin vaxtında Çinin **Türk** torpağı olmasıdır. Nizami tarixin bunca önəmli faktlarını öz bədii yaradıcılığının gücü ilə Türkinin (türk dilini) dərbardan uzaq tutmağa çalışan bir çevrədə canlı saxlaya bilibdir. O Türkün coğrafiyasına Xəmsənin ən güclü, ən sevimli, ən qüdrətli, peyğəmbərlik məqamına çatdırmış bir tarixi şəxsiyyətinin, Makedoniyalı İsgəndərin dili ilə aşağıdakı üç beytdə işarə edir:

«ز کوه خزر تا بدریای چین
همه ترک بر ترک بینم زمین
اگر چه نشد ترک با روم خویش
هم از رومیان کینه با روس بیش
به پیکار ترکان این مرحله
توان ریخت بر پای روس آبله»^۲

“Xəzər dağlarından Çin dənizinə Bütün nifusu **Türk** gördüm yerin üzündə
Baxmayaraq Türk ilə Rum qohum olmadı, bir də ruslara olan kinləri rumlulardan
çoxdur

Bu aşamada Türklərin savaşıyla Rusların ayağına su çiçəyi tökmək olar.”

İsgəndər Çin xaqanından ayrıldıqdan sonra Xorasandan keçib öz yurduna dönməyi düşünürdü. Ancaq Abxazların başçısı onun yoluna çıxıb rusların zülmündən İsgəndərə giley eləyir. O İsgəndərin Bərdə hakimi Nuşabəyə olan sayqısını bilirdi. Rusların Bərdəyə saldırib çalib çapmaqlarını, evləri yandırıp insanları öldürməklərini, Nuşabəni əsir tutduqlarını bir-bir

¹ e.q., s. 877

² e.q., s. 887

İsgəndərə deyib onu dəliyə çevirdi. İsgəndər bu bölümə ruslardan intiqam alacağına söz verir. Ona görə də yolunu Qıpçaq (Qıfçaq) çölündən salıb Rus ölkəsinə yola düşür.

İsgəndərin Şərəfnamədəki savaşlarının ən uzununu İsgəndərin qoşunuyla ruslar arasında olan savaşlarıdır. Bu savaşlar yeddi aşamada rusların enilməsinə irəli gedir. Nizami çox incəliklə bu bölümə rusların antropoloji, sosioloji psixologiyası (psixologiyası), milli kimlikləri, ekonomik durumları və başqa özəlliklərini çox məharətlə oxucuya çatdırır. Eyni halda, bütün qonşuluqda olan başqa xalqların ruslara olan baxışının köklərini də ustalıqla açıqlayır. Nizaminin vaxtında qonşu xalqların ruslara olan baxışını dəqiqləşdirmək üçün onlardan neçə örnək gətirməliyik.

«اگر داد نستاند از خصم شاه

خدا باد یاری ده دادخواه

ببینی که روسی در این روز چند

به روم و به ارمن رساند گزند

ستانند کشور، گشایند شهر

که خامان خلقتند و دوانان دهر

همه رهنانند چون گرگ و شیر

به خوان نادلیزند و بر خون دلیر

ز روسی نجوید کسی مردمی

که جز گوهری نیستش ز آدمی

اگر بر خری بار گوهر بود

به گوهر چه بینی، همان خر بود.»¹

“Düşməndən intiqam almasa şah

Allah imdad diləyənin köməyi olsun!

Görərsən Rus neçə günün içində

Vurar Ruma ziyan bir də Ərmənə

Allarlar ölkəni, açarlar şəhri

o xalqların xamı, dəhrin alçağı

Hamısı yolkəsən qurddır, arslandır

qan tökməyə qoçaq, süfrəyə qorxaqdır

Ruslardan heç kimsə insanlıq güdməz

Bərbəzəkdən başqa heç nə görünməz

Eşşəyin yükü ləl olsa ya gövhər,

ləl-gövhərə baxma, həmin eşşəkdir.”

Başqa bir beytdə isə belə yazır:

«جگر خوردن آیین روسان بود

می و نقل کار عروسان بود»

¹ e.q., s. 879

“Ciyər yemək rusların aynıdır

mey ilə noğul isə gəlinlərin işidir”

Nizami həтта Xosrovun ölümünə dözə bilməyib ölüsünün yanına uzanıb ölən Şirinin can verdiyi bölümə belə ruslara sataşmaqdan vaz keçə bilmir. Bu bölümün son beytlərində belə yazır:

«چو باشد مطرب زنگی و روسی

نشاید کرد از این بهتر عروسی»

"Qərəçi (Zəngi) ilə Rus mütrib olar'sa,

Bundan daha yaxşı toy etmək olmaz!"

Bu beyt əslində ata-babaların dediyi bu hikmətli sözün farsıca çevirməsi dir: "Elçisi günüm olanın başına külüm olar!"

Xanlar xanı İsgəndərə bir kənz bağışlamışdı. İsgəndər sevməyib unutmuşdu. O kənz İsgəndər ilə rusların savaşında üç dəfə rus qoşununa saldırib qoşundan öldürür. Ancaq üçüncü dəfə rusların qoşunundakı eybəcər dev (div) o qızı əsir tutub rus qoşununa verir. İsgəndər o dev əsir tutub ona mərhəmət göstərdikdən (göstərdikdən) sonra o dev İsgəndərə qulluq etmək üçün rus ordusuna saldırib çoxlu rus öldürdükdən sonra həmin qızı qoltuğuna vurub İsgəndərin hüzuruna qaytarır. İsgəndər o qızı tanıyır. Amma bu dəfə ondan xoşu gəlmişdi. Nizami o ikisinin arasındakı danışıklardan romantik bir tablo yaradır. Kənz İsgəndərə dediyi beytlərdə öz milli kimliyi və gəldiyi ölkəni beləcə açıqlayır:

«مگر دید شه ترکی روی من

که چون خال من گشت هندوی من؟»^۱

“Olmaya şah mənim üzümün Türklüyü

Gördümü, xalım tək hinduma döndü?”

Bu beytdə Nizami “türklük” sözcüyünü sifət yaxud əlamət olaraq qızın üzünün gözəlliyinə istiarə kimi işlədibdir. Azca sonra, nağılın qalanında o kənz İsgəndərə belə deyir:

«مکن ترکی ای میل من سوی تو

که ترک توام بلکه هندوی تو

باین آسمانی زمین توام

ز چینم ولی درد چین توام.»^۲

“Türklük eyləmə, ey meylim sənə

ki sənin türkünə, bəlkə hindunam

¹ e.q., s. 916

² e.q. s. 917

Göydən olmağıma baxma, sənin hindunam Çindənəm, amma dərdinə dərmanam.”

Nizaminin Dəri dilində yazdığı ikinci beytdə iki dəfə “çin” sözcüyü işlənibdir. Birinci “Çin” Türküstan ölkəsi, ikinci çin isə qəmdən, qüssədən üzə düşmüş qırıqlara istiarə edir. Nizami o kənizə verdiyi dəyəərə görə İqbalnamə kitabında da onun nağılının ardını gətirib Türk olduğunu bir daha vurqulayır.

Nizami Şərəfnamə kitabının başlanışlarında bu kitabın Xızır peyğəmbər tərəfindən ona təlim olduğunu iddia etdiyi bölümə Xızırın dilindən başqa millətlərə olan baxışını beləcə açıqlayır:

«خم نقره خواهی و زرینه طشت
ز خاک عراقت نباید گذشت
ز ری تا دهستان خوارزم و جند
لویدی نبینی بجز لور کند
بخاری و خزری و کیلکی و کرد
بنان پاره هستند هر چهار خورد
نروید گیاهی ز مازندران
که صد نوک زوبین نبینی در آن
ز مازندران ناید الا دو چیز
یکی دیو مردم دکر دیو نیز.»^۱

“Gümüş xum’la qızıl təşt istəsən İraq torpağından keçməməlisən,
Reydən tut Xarəzm ilə Cənd heç avadanlıq görməzsən yalnız lor kənd,
Buxaralı, Xəzrlı, Gilək ilə Kürd hamısı bir parça çörəyin alçağıdır,
Ucunda yüz süngü ucu görülməmiş Mazandaranda heç bitki bitməz,
Gəlməz başqa heç nə Mazandarandan ancaq bir dev xalq gələr ikincisi də dev.”

Nizami Yeddi Gözəl əsərinin Xeyr ilə Şərin nağılındakı bölümündə Şərin öldürüldüyü yerdə də Şəri öldürən kürdə görə yazır:

«کرد خونخوار رفت بر اثرش
تیغ زد وز قفا برید سرش»^۲

“Qansoran kürd Şərrin izi ilə getdi qılinc çaliban kəlləsini kəsdi.”

Şərəfnamə əsərində isə İsgəndər Məkkə səfərindən qayıtdıqda İraq torpağından vətəninə qayıtmaq istəyir. Amma bu anda Azərbaycan başçısının göndərdiyi elçi onun yoluna çıxıb

¹ e.q. s. 713

² e.q. s. 496

Ərməndə (Nuşabənin başçılığıyla Tiflis ilə Bərdə kimi şəhərləri idarə edən Bərdə xanlığında)¹ atəşpərəstlik edən bir çətənin xalqa edən zülmərin İsgəndərə xəbər gətirir. Ərmən qoçularını öz başına yığıb yerli əhaliyə zülm edən bu çətənin başçısı adi bir kürd oğlu idi. Nizami ona görə belə yazır:

«در ابخاز کردی است عادی نژاد
که از رزم رستم نیارد بیاد
دلیران ارمن هواخواه او
کمر بسته بر رسم و بر راه او»^۲

“Abxazda adi bir kürd oğlu var Rüstəmin savaşı heç anımsamır
Ərmən qoçuları havadarıdır yoluna, aynına bel bağlayıbdır.”

Nizami yaratdığı beş kitabda harada gözəllik, kamal, saflıq, ürəyitəmizlik, ədalət və başqa müsbət əlamətlərdən yazdıqda “Türk” işlədir, amma yuxarıdakı – və bu məqalədə yerin az olduğuna görə gətirə bilmədiyimiz – beytlərdə Türklərdən başqa xalqlara görə yazdığı bölümlərdə çox da müsbət bir baxış olmadığını aydınasına ayıdır. Örnək üçün, yuxarıdakı beytlərdə kürdlərə “qansoran”, “adi”, “Çörək üçün alçalın” kimi aşağılayıcı əlamətlər işlədir. Bu hesabla nizami heç vaxt o millətlərə mənsub edilə bilməz. Klasik dünya ədəbiyyatında olduğu kimi Nizami də yazdığını bütün dünya üçün yazdığına baxmayaraq, öz milli təəssübünü aydınasına elan etməkdən vaz keçmir və öz milli kimliyinə olan təəssübünü öz təbii haqqı kimi istifadə edir.

Nizaminin vətəninə gəldikdə o bir beytdə hansı şəhərdən olduğunu açıqcasına bildirir:

«نظامی که در شهر گنجه شد شهربند
مباد از سلام تو نابهره مند.»^۳

“Nizami Gəncənin vətəndaşı oldu ki sənin salamından pajsız olmasın.”

Əlyazma nüsxəsində olan eyni beyt 2017-də Daryuş nəşriyyatı, Məşhəd şəhərində çap olmuş iki cildlik kitabın ikinci cildində də var. Buna baxmayaraq bəziləri onu başqa şəhərlərdən olduğunu iddia edir. Elmi baxımdan əsassız olan bu iddiaya görə Xəmsənin mətnindəki semiotik işarələr ilə də Nizaminin Gəncə şəhərindən azərbaycanlı olduğuna sənədlər gətirməliyik.

¹ Həməvi Y., Möcəmulbuldan I, Beyrut: Darsadir nəşriyyatı, 1977, s. 160

² Nizami Gəncəvi, Xəmsə Topplusu, Məşhəd: Daryuş Nəşriyyatı, 2017, s. 875

³ e.q. s. 750 (<https://www.loc.gov/item/2017481612/>), Nizami Gəncəvi, Xəmsə, Əlyazma nüsxəsi, 1202 h.q., Amerikanın Konqresinin kitabxanası, s. 702)

Quruluşçuluq (Structuralism) ədəbi tənqid nəzəriyyəsi dilçi alim, Sosurun araşdırmalarıyla meydana çıxdı. Sonralar getdikcə Yeni Ələşdiri (New Criticism) nəzəriyyəsi ilə irəli getdi. Bu yanaşmada hər hansı bir mətni tənqid etmək üçün öncələr dilin mətnində olan əlamətləri diqqətə alıb analiz etməyi nəzərdə tuturdu. Amma yeni ələşdiridə əsərin arxasında olan yazarın niyyəti dilin özünün, biçiminin, eləcə də mətnin rəsmi özəlliklərindən çox az önəmli görünür. Vimsət ilə Birdzlinin yazdıqları açar məqalədə yazır: "Mətni anlamaq üçün yazarın özkeçmişi (biography) ya tarixi kimi artıq olan özəllikləri araya çəkməyə ehtiyac yoxdur. Bütün ehtiyacımız olan səfhənin üzərindəki sözcüklərdir; anlam isə mətndən alınır."¹ Sosurun ikili qarşıtlar (binary oppositions) nəzəriyyəsini daha dəqiq araşdıran A. J. Qraymas qarşılıqlı işləyən semantik vahidləri önərdi. O bu vahidləri "semes" adlandırır mübahisə etdi ki anlam bu ikili qarşıtların arasından yaranır. Bəzi qarşılıqlar örnək üçün bunlardır:

İşıq—qaranlıq

Yuxarı—aşağı

Erkək—dişi

Bu qarşıtlar ikili bütün anlam yaratmanın öncül quruluşudur."² Bu nəzəriyyəyə dayanaraq Nizaminin əsərlərindəki mətnin içindən qarşıtlar ikili olaraq (get—gəl) anlamlarını seçsək onun doğma vətəninə öz yaradıcılığından aydıncasına isbat edə bilmiş olarıq.

Xosrov-Şirin əsərində, Bəhram şah Xosrov Pərvizdən qaçdığı bölümə Nizami belə bir beyt yazıb:

«به صد نیرنگ و دستان راه و بیراه

به آذربایگان آورد بنگاه»³

"Yüz hilə, dastanla yoldan dolayıdan

Azərbaycana gətirdi qərargahını"

Şərəfnamə əsərində İsgəndər Əcəm (ərəb olmayan yurdlar) yurdunda atəşgahları dağıtmaq üçün öncə İrandan başlayıb oradan Azərbaycana gəlir. Nizami bu tarixi gəlişi bir beytdə belə yazır:

«وز آنجا به تدبیر آزادگان

درآمد سوی آذربادگان»⁴

¹ Nayar P. K., Contemporary Literary and Cultural Theory from Structuralism to Ecocriticism, Delhi: Longman, Pearson, 2010, ISBN 9788131727355, s. 12

² e.q. s. 34

³ <https://www.loc.gov/item/2017481612/>, Nizami Gəncəvi, Xəmsə, Əlyazma nüsxəsi, 1202 h.q., Amerikanın Konqresinin kitabxanası, s. 166

⁴ e.q. s. 792

“Oradan azad insanlar tədbirində çıxıb gəldi Azərbaycana doğru”

Bəhram şah da Böyük İsgəndər də İrandan çıxıb Azərbaycana gəlir. Hər iki beytdə gəlmək hərəkəti Nizaminin gözündən gəlmək sayılır. Nizami doğma vətəni Azərbaycanda, Gəncə şəhərində olduğu üçün başqa coğrafiyadan çıxıb onun yaşadığı yurda doğru gəlirlər. Eyni halda hər iki beyt də o tarixdə Azərbaycan coğrafiyasının bütöv bir vahid olduğunu aydınasına anlatmaqda dır.

İsgəndər Məkkə ziyarətindən döndükdə İraqda olarkən Azrbaycandan İsgəndərə doğru bir elçi gedir. Nizami bu gedişi belə yazır:

«بریدی در آمد چو آزادگان ز فرمانده آذرآبادگان»^۱

“Bir elçi azad insanlar kimi çıxıb gəldi Azərabadeqan Xanı tərəfindən”

Bu beytdə İsgəndər İraqda dır. Azərbaycandan çıxıb gələn elçi İsgəndərin olduğu məkana doğru çıxıb gəlir. İsgəndərə gəliş, Nizamiyə gediş anlamındadır.

Azərbaycan torpaqlarına ilgili olan ikinci tarixi olay İsgəndərin Şirvandan keçib Dərbənd duvarına saldırması dır. Nizami İsgəndərin Şirvan torpaqlarından keçib getməsinə belə yazır:

«به دهلیزه آن برگذرا گاه سخت

ز شروان چو شیران برون برد رخت»^۲

“Yolverməz dəhlizdən o çətin yoldan Şirvandan şirlər kimi çəkilib getdi”

Bu beytdə isə Nizami Azərbaycanın Gəncə şəhərində yaşamaqdadır. Şirvan Azərbaycanın başqa bir şəhəridir. Azərbaycanın Şirvan şəhərindən çıxıb Dərbəndə doğru gedən isə İsgəndərdir. Aydınca göründüyü kimi qarşıt ikili (gəl—get) vahidi Nizaminin azərbaycanlı olduğunu isbat edə bilir.

SONUCLAMA

Nizaminin dünya ədəbiyyatındakı yüksək yeri, eləcə də onun yaradıcılığı yüzlər il dir dünyaya gün kimi işıq saçmaqda dır. Bunca böyük bir milli-mənəvi dəyəri özününkü bilmək əlbəttə hamını tamahlandıra bilər. Ancaq Nizami yaradıcılığının dərin incəliklərində onun ana dilində yazmasını yasaq edən şahlara, xaqanlara qarşı ana dili və milli kimliyini qorumaq üçün dərin izlər miras qoyubdur. Demək olar heç bir şair, milli düşüncənin yüksəldiyi XIX-XX yüzilliklərdə milli düşüncənin, milli ruhun ustadı Xəlil Rza Ulutürk belə, Nizamicə “Türk”,

¹ e.q. s. 808

² e.q. s.

“Türki”, “Türktaz” sözcüklerini öz yaradıcılığında işletməyibdir. O öz yüksək ədəbiyyatının incəlikləri ilə öz milli kimliyini, ana dilini, ana yurdunun, habelə o vaxtdakı dünya tarixini, düşüncəsini, milli-mənəvi dəyərlərini aydıncasına çağdaş oxucuya çatdırmaq’la onları qoruya bilibdir. O böyük Azərbaycan şairi, Türk oğlu Türkdür.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

İNGİLİSCƏ

- . Badirkhanov A. The Road to Freedom, translated into English and illustrated by: A. Ahmadoghlu, Washington DC: Book Writing Experts, 2023, 142 pp., The Historical Geography and Nationality of Azerbaijan, Pp. 91-105
- . Nayar P. K., Contemporary Literary and Cultural Theory from Structuralism to Ecocriticism, Delhi: Longman, Pearson, 2010, ISBN 9788131727355, 371 s.
- . Pecora V. P., Nations and Identities: Classic Readings, Massachusetts: Blackwell Publications Ltd, 2001, 379 p.
- . Rosenberg D., World Mythology, NTC publishing group, Lincolnwood, Illinois, USA, 1994, 584 p.

DƏRİ (FARSI)

. نظامی گنجوی، خمسه، نسخه دست نویس، ۱۲۰۲ ه. ق.، کتابخانه کنگره امریکا، ۹۵۰ ص.

(<https://www.loc.gov/item/2017481612/>)

. نظامی گنجوی، کلیات خمسه، مشهد: انتشارات داریوش، ۱۳۹۶ ه. ش.، ۱۱۶۸ ص.

ƏRƏBCƏ

. حموی ياقوت، معجم البلدان، المجلد الاول، بيروت: دارصادر، ۱۹۷۷ م، ۵۴۰ ص.